دیوان بلبل

ديوان بلبل

(مرحوم رئيس شمس الدّين 'بلبل' جو ديوان)

مرتّب

غلام محمّد "گرامي"

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو - حيدرآباد سنڌ
١٩٨٢ع

ڇاپو ٻهريون	١٩٦٩ع	تعداد ١٠٠٠
ڇاپو ٽيون	١٩٨٢ع	تعداد ٢٠٠٠

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم]

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
سنڌ يونيورسٽي، نيو ڪئمپس، ڄامشورو.

ٽپال جي ايڊريس:

جي. پي. او. پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد. سنڌ.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

هيءُ ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ ۾ مئنيجر ميان الله بچائي يوسف زئي ڇپيو، ۽ مسٽر غلام رباني آگري، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان ڪري ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

ناشر طرفان ۾ اکر	- ڊاڪٽر اسدالله شاھ حسيني	
مرتب جا ٻه لفظ	- از: غلام محمد ' گرامي '	۱-۴
مقدمه	- از: رئيس ضياءالدين "ضيا"، ايس. بلبل مرحوم	۵-۴۷
قطعه تاريخ، وفات بلبل	- از: ڊاڪٽر عبدالمجيد صاحب صديقي مرحوم	۴۸-۴۹
تقريظ	- حاجي محمود "خادم" مرحوم	۵۰-۵۵
ديباچو	- رئيس شمس الدين " بلبل "	۵۶-۶۰

متن

(الف کان ي - غزل تائين)	۶۳-۱۲۹

متفرقات

مخمس بر غزل خواجه حافظ عليہ الرحمة (ﮨ)	۱۲۳-۱۳۵
مخمس بر غزل خسرو عليہ الرحمة (ﮨڪ)	۱۳۵-۱۳۶

تاريخي قطعا

محمد ابراهيم 'خليل' ٺٽوي	۱۳۷
ميرزا احمد علي "احمد"، جهرڪ	۱۳۷
سيد حاجي غلام محمد شاھ "گدا" حسيني	۱۳۸
پير رفيع الدين سرهندي، مجددي، نقشبندي، شڪارپور	۱۳۹
مير ميان محمد شاھ حسيني لکنوي، عامري	۱۴۰
آخوند عبدالقادر "بيدل"، شڪارپور	۱۴۱
غلام مرتضيٰ شاھ "مرتضائي" ٺٽوي	۱۴۲
عبدالقادر "بيدل" شڪارپور (سنڌيءَ ۾)	۱۴۳
تمت بالخير - از: مرحوم "بلبل"	۱۴۴

شڪريو

مرتّب، ڊاڪٽر سيد اسداللهه شاهه ”بيخود“ حسيني، اعزازي سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ جو شڪرگذار آهي، جنهن جي علمي مشورن هن تاليف کي فني ۽ علمي معيار تي پهچايو آهي.

—غ. م. گ.

ناشر طرفان ٻه اکر

”ديوان بلبل“ پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪندي فخر محسوس ٿو ٿئي.

سنڌي شاعريءَ ۾، مختلف اصناف سخن تي، صدين کان طبع آزمائي ٿيندي رهي آهي، ۽ هر دؤر ۾، هر صنف ۾، ماهر لکندڙن جو ڪافي انداز موجود رهندو پئي آيو آهي. هزل گوئي، طنز نگاري ۽ هجويه شاعري، بهرحال سنڌ ۾ ايتري گهڻي ڪان نه ڪئي ويئي آهي، ۽ نه وري ڪي انهيءَ فن ۾ طبع آزمائي ڪرڻ وارا گهڻا شاعر ئي پيدا ٿيا آهن.

سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ سنجيده ۽ متين شعراء ڪرام جي ڪلام ۾ ڪٿي ڪٿي چرچو ڀوڳ، اصلاح آميز طنز، يا ڪنهن شخص تي هجويه انداز ۾ جٺ ليهه ۽ حملو برابر ملن ٿا — ويندي گارين تائين به لفظ ڳولي لهي سگهبا. سگهڙن جي ڪلام ۾ البته اهڙين ڳالهين جي فراواني آهي.

عروضي شاعريءَ ۾، مزاحيه طرز نگارش جو باني مرحوم رئيس شمس الدين ”بلبل“ ئي هو. محمد هاشم ’مخلص‘، نورمحمد ’انور‘ نظاماڻي ۽ ٻيا، ”بلبل“ جي ئي اسٽائل کان متاثر ٿيا.

”بلبل“ جي فن تي، هن ڪتاب جي مهاڳ ۾، ”ديوان بلبل“ جي مرتب ۽ سنڌ جي ڪيترن بزرگن ڪافي ڪجهه لکيو آهي. اميد ته پڙهندڙ ان مان حظ حاصل ڪندا.

عنقريب ”بلبل“ جي ڪلام جو ٻيو مجموعو، پڙهندڙن جي اصلاح ۽ تفريح طبع خاطر شايع ڪيو ويندو.

حيدرآباد، سنڌ
٢٣- مئي، ١٩٦٩ع

(ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني)
اعزازي سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

ڏسي دلبر منهنجي ديوان کي، گلشن ۾ چيو:
بس رکي هيءَ رهي، بلبل جي نشاني افسوس!
”بلبل“

رئیس شمس الدین "بلبل" مرحوم

مولانا غلام محمد رحہ سوڍر
(ڏاڏا سائين)

مرحوم رئیس ضیاءالدین "ضیا" ایس۔ بلبل

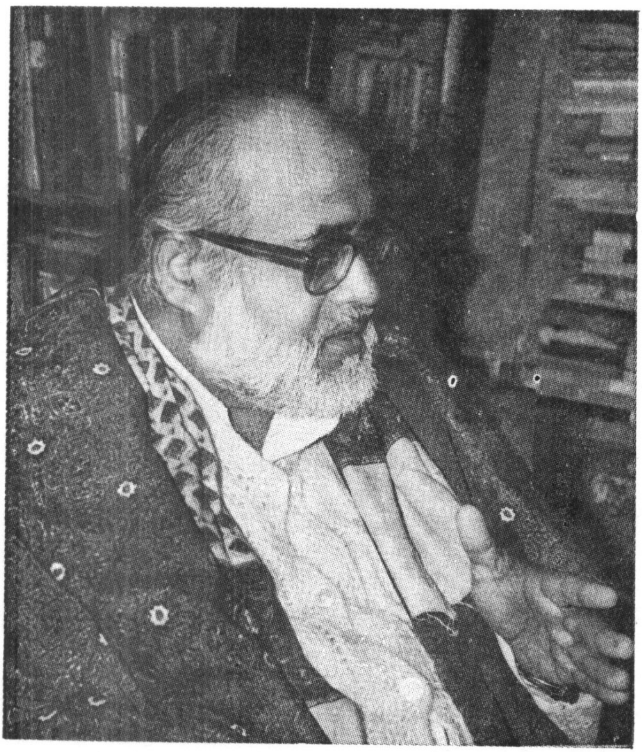

مولانا غلام محمد "گرامي"

مرتب جا ٻه لفظ

'بلبل' مرحوم پنهنجي دؤر جو قادرالڪلام شاعر ۽ سخن سنج هو. سنڌس فن ۽ مقام ڪنهن به تعارف جا محتاج ڪين آهن.

'بلبل' جي فن جي ڇاڻ ۽ سڃاڻ جي سلسلي ۾، سندن لائق فرزند ۽ جانشين، مرحوم رئيس ضياءالدين ايس. 'بلبل' جنهن شرح ۽ بسط سان، مقدمي ۾ بحث ڪيو آهي، اهو ڪافي آهي. الوَلَدُ سِرٌّالابِيهِ.

'بلبل' جي سيرت ۽ فن جي تعارف تي هيٺيان مضمون، ڪتاب ۽ مقالا شايع ٿيا آهن.

شمس‌الدين 'بلبل'، از محمد صديق 'مسافر': ادبي تحفو ۱۹۳۲-۳۱ع، مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد.

شمس‌الدين 'بلبل'، از خانبهادر محمد صديق ميمڻ: سنڌي جي ادبي تاريخ جلد ۲- حيدرآباد سنڌ ۱۹۵۱ع.

شمس‌الدين 'بلبل'، مولانا دين محمد وفائي: الوحيد جو سنڌ آزاد نمبر- ۱۹۳۶ع.

بلبل هڪ مفڪر- حاجي محمود خادم مرحوم، لاڙڪاڻو، ۱۹۵۲ع.

شمس‌الدين 'بلبل'، مرحوم حافظ 'بسمل' ٽکڙائي، ۱۹۴۹ع.

شمس‌الدين 'بلبل'، مرحوم 'واصف' حيدرآبادي، ۱۹۵۱ع.

'بلبل سنڌ'، ڊاڪٽر محمد ابراهيم صاحب 'خليل'، ۱۹۵۱ع.

شمس‌الدين 'بلبل'، احمد خان سيال، ۱۹۵۳ع.

'بلبل'، پير حسام‌الدين شاهه راشدي، ۱۹۵۳ع.

'بلبل' جي صحافت، مولائي شيدائي، ۱۹۶۵ع.

رئيس 'بلبل'، شاهه محمد صوفي، ۱۹۶۵ع.

'بلبل' جا همعصر، حافظ محمد احسن، ۱۹۶۵ع.

'بلبل' جو اصلاحي ڪردار، ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ، ۱۹۶۵ع.

ظاهر آهي ته ملڪ جي مختلف عالمن ۽ محققن، بلبل جي فن ۽ شخصيت جي هر پهلوءَ تي لکيو آهي. هن وقت تائين اهڙي سعادت، تمام ٿورن شاعرن کي نصيب ٿي آهي.

ان سلسلي ۾، 'پورڊ' پاران جڏهن 'بلبل' جي اثر ۾ ڪيل تاليفات ۽ سندن شعر و شاعريءَ کي ترتيب ڏيڻ جو ڪم هٿ ۾ ڪيم، ۽ مرحوم رئيس ضياءالدين 'ضياء' کان مليل قلمي مسودا مطالع ڪيم، تڏهن سڀ کان اول، 'بلبل' جي فن تي هڪ جامع ۽ مفصل فني تنقيد ۽ تعارف تي هڪ مقالو لکيم. اهو مقالو ان سلسلي ۾، پراڻن خيالن ۽ روايتي ڳالهين کي نظرانداز ڪري، ناقدانه ۽ محققانه نموني ۾ لکيو ويو. اهو ايترو ته پسنديده ۽ مقبول ٿيو، جو ان جي هڪ حصي کي جڏهن مهراڻ نمبر ٣، ٦٣ع ۾ شايع ڪيو ويو، تڏهن سنڌ جي اڪثر اديبن ۽ محققن ان جي تعريف ڪئي. اهو مطبوع حصو به 'مهراڻ' جي ٦٣ صفحن تي مشتمل رهيو، جو ڪتابي صورت ۾ اضافي ۽ مقدمي سان ٢٠٠ صفحن تي سگهي ها. افسوس جو ان مقالي جو پيو پاڱو، جو به ٢٠٠ صفحن تي مشتمل آهي، اهو ڪٿي به شايع نه ٿي سگهيو آهي ۽ اڃا غيرمطبوع آهي. لهٰذا، هن 'ديوان بلبل' تي ڪنهن به طول طويل بحث ڪرڻ جي گنجائش نٿو سمجهان.

فقط ايترو عرض ڪندس ته 'ديوان بلبل' کي ترتيب ڏيندي، ڇپيل ۽ اڻڇپيل مسودن مان، 'ديوان بلبل' جو جنوري ١٨٩١ع وارو ڇاپو، جو ليٿو ۾، ڪراچيءَ مان ڇپيل آهي، سو پڻ کان وري به ڇڱو نظر آيو. ان دور ۾ ڪاتبن، جنهن بيدرديءَ سان 'ديوان بلبل' جي ڪتابت ڪئي آهي، اهو مطالع مان معلوم ٿئي ٿو. ساري 'ديوان' ۾ چند شعر ملن ٿا جي درست آهن، باقي سڀ معائب ۽ اغلاط سان پربل آهن. ان طرح پيا ڇاپا، جن جا ڪاتب غيرسنڌي آهن، تن ته سارو ڪلام مسخ ڪري ڇڏيو آهي. اهوئي سبب آهي جو 'بلبل جي ديوان' کي پڙهڻ ۽ پرجهڻ ۾ هرڪنهن کي دقت ٿي آهي، ۽ ان جو ذڪر 'بلبل' جي سيني سوانح نگارن ڪيو آهي.

’ديوان بلبل‘ جي ان حيثيت جا پريشاني پيدا ڪئي هولدي، ان ڪي شعراء ڪرام چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا.

بهرحال، ساري ديوان ڪي نه فقط غور سان مطالع ڪرڻو ٿيو، پر هرهڪ شعر جي صحت تي به ڌيان ڏيڻو پيو. آخرڪار، هن مختصر ديوان جي ترتيب ۽ صحت جو ڪم، جو هولڊ ٻن-ٽن هفتن ۾ ڪري سگهجي ها، تنهن سال ڪن ورتو. اصلاح ۽ صحت جي سلسلي ۾، ’بلبل‘ جي ظريفاڻي انداز، بيان جي پختگيءَ، خيال جي شوخيءَ، گهڻي رهنمائي ڪئي. ڪلام جي سياق ۽ سباق کي نظر ۾ رکڻ سان ڪيترن مبهم ۽ مغلق شعرن جي اصلاح ۽ صحت، آسان لموني ۾ ڪري سگهيو آهيان.

لفظن جي صحت جي باري ۾ اهو ظاهر ٿو ڪريان ته ’بلبل‘ جي دؤر جي سيني شاعرن، نحرفي، لفظن جي حرڪات ۽ سڪنات جي ادائگيءَ ۾ عام غلطيون ڪيون آهن. جيئن صبر، شڪر، ختم، قبر، ڪرم، رحم، عقل، عشق، وغيره.

’بلبل‘ جي ڪلام ۾ ان قسم جون ڪجهه ٿوريون غلطيون نظر آيون، جي به گهڻي ڀاڱي ڪاتبن جي بيپرواهيءَ ڪري پيدا ٿيون آهن، تن کي درست ڪيو ويو آهي.

ان طرح ’بحر‘ ۽ ’وزن‘ جي صحت متعلق به اڳئين دؤر ۾، بي اعتنائي ڪئي وئي آهي. گهڻو ڪري، متشابه بحرن ۾ ڪابه تميز روا نه رکي وئي آهي. ان قسم جا به چند مثال ’بلبل‘ جي ديوان ۾ نظر آيا، جن کي حتي المقدور درست ڪيو ويو آهي.

مرحوم ’بلبل‘ جا ڪيترا شعر، نهايت مغلق ۽ مبهم نظر آيا، جي غالب جي ڪن شعرن وانگر، مغلق، پيچيده ۽ وسيع الاطراف آهن، ۽ مختلف المعاني تي مشتمل آهن. اهڙن شعرن سان ڪابه هٿ چُراله ڪانه ڪيل آهي، ۽ اهي شعر فقط لفظي صحت، ۽ عروضي حد تائين اصلاح ڪيا ويا آهن. هونءَ به: ”المعني في بطن الشاعر“ چيو ويو آهي.

پهو تہ 'ديوان بلبل' جي آخر ۾ آيل 'ڪريما نيچرل' کي، 'ڪلام بلبل' ۾ 'رحيما نيچرل' ۽ 'بلبل ڪريما'، ۽ ٻئي 'متفرقہ ڪلام' سان گڏ، جدا جلد ۾ آندو ويو آهي، باقي سارو مواد جيئن جو تيئن ڏنل آهي.

ناظرين ڪرام 'بلبل' جي عبارت جي رنگيني، ادا جي لمڪيني، خيال جي شيريني، طنز ۽ مزاح جي چاشني خود محسوس ڪري داد ڏيندا. لهذا، مرتب پنهنجي پيارن ڪنهن بہ طول طويل تشريح ۽ صنايع بدايع، اصطلاحات ۽ لوازمات شعري جي تفصيل کان احتراز ڪري، مرحوم 'بلبل' جي خود نوشتہ ديباچي ۽ سندس واجب‌التعظيم فرزند ارجمند مرحوم رئيس ضياءالدين ايس. 'بلبل' جي 'مقدمي' کي ڪافي سمجهيو آهي.

اميد تہ فن ۽ ڪلام جا ناقد، هن لذيذ ۽ شيرين ڪلام سان حظ ۽ سرور حاصل ڪندا، جنهن لاءِ مرحوم 'بلبل' پاڻ پيشنگوئي ڪندي چيو آهي تہ اسان وٽ 'بلبل' جي اها هڪ علمي نشاني آهي:

ڏسي دلبر منهنجي ديـوان کـي گلشن ۾ چيو،
بس، رکي هيءَ رهي، 'بلبل' جـي نشاني افسوس!

هن نسخي جي ترتيب ۽ صحت تي اطمينان جي اظهار جو ذڪر، مرحوم رئيس 'ضيا' صاحب پنهنجي مقدمي ۾ پڻ ڪيو آهي ۽ مرتب ڏانهن لکيل خطن ۾ بہ تائيد ۽ تحسين فرمائي اٿس.

رب ڪريم، شال هن علمي محنت کي قبول ڪري ۽ 'بلبل' ۽ 'ضيا' ٻنهي جي روح کي تسڪين بخشي.

غلام محمد 'گرامي'
حيدرآباد سنڌ.

مقدمه

ديوان بلبل

مرحوم رئيس، ضياءالدين صاحب، 'ضيا'، ايس. بلبل، ميهڙ

سنڌ جي مشهور ۽ اديب ۽ اهل قلم، شاعر شيرين بيان ۽ نڪته سنج و نڪته دان، مرحوم 'بلبل' جا سنڌي ادب ۽ شعر و شاعريءَ جي خدمت ڪئي آهي، ان جو اعتراف، هر مڪتب فڪر جي يارن دل کولي ڪيو ويو آهي.

'بلبل' مرحوم جو دور، ١٨ صدي جي پڇاڙيءَ ۽ ١٩ صديءَ جي اوائل جو دور آهي. پاڻ ١٨٥٧ع ۾ پيدا ٿيا ١٩١٩ع ۾ وفات ڪيائون. اهو دور سياسي ۽ سماجي خيال کان مسلمان قوم جي حيات نو ۽ جدوجهد جي سلسلي ۾ نازڪ ۽ تاريخي دور هو. مرحوم بلبل، پنهنجي قلم سان ان دور ۾ جنهن جدت آفرين ۽ ندرت آميز، اسلوب ۽ پيرايہ بيان ۾ نڪته سنجي ڪئي آهي، اها هڪ تاريخي خدمت ٿي چڪي آهي.

مرحوم بلبل جي تاليفات ڪي شايع ٿيون، لڳ ڀڳ هڪ صدي گذري چڪي آهي. اڄ زماني جي رفتار بہ ٿي چڪي آهي، هر بلبل جي فن جي افاديت ۽ اهميت، اڄ بہ اهڙي تازي نظر اچي رهي آهي، جو ائين پيو محسوس ٿئي تہ ڄڻ هن دور جي ترجماني ڪئي وئي آهي.

بلبل جا سڀ ڪتاب، پراڻي دور جي فن طباعت ۾ شايع ٿيا هئا، جن مان ڪي ليٿو ۾ آهن تہ ڪي ٽائيپ ۾ آهن. ظاهر آهي تہ اڄ کان پنجاهہ-سٺ سال اڳ، ان فن بہ لٿين تجربي ۾ وک وڌائي هئي. نتيجو اهو نڪتو آهي، جو ڇپائيءَ جي سولهن، توڙي مواد جي صحت جو اهڙو قابل قدر مثال موجود ڪين نہ سگهيو آهي.

بلبل مرحوم جا ڪتاب بہ ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ چند تاليف وارن ڪان سواءِ، غلطين جي شڪار رهندا آيا آهن ۽ اڪثر ڪري ڪمياب، بلڪ ناياب ٿي چڪا آهن. مون ڪتابن جي دوباره اشاعت جي سلسلي ۾، 'سنڌي ادبي بورڊ' کي پيشڪش ڪئي. انهايت مسرت حاصل ٿي، جڏهن بورڊ پاران ڪتابن جي ڇپائي منظور ڪرڻ جي فيصلي ڪان مون کي آگاهه ڪيو ويو.

ان طرح ڪتابن جي صحت ۽ ايڊٽ جي سلسلي ۾، منهنجي پيشڪش کي بہ بورڊ عزت بخشي. ان لاءِ بہ آءٌ بورڊ جي شڪريہ ادا ڪرڻ ڪان سواءِ رهي نٿو سگهان.

مون ان سلسلي ۾، اسان جي هموطن ۽ پياري دوست، سنڌ جي مشهور صاحب فن، اهل قلم، اديب، شاعر، نقاد ۽ محقق، عزيزم گرامي صاحب جو نالو پيش ڪيو هو، جو منهنجي نظر ۾ بابل جي تاليفات ۽ ان جي صحت ۽ تعارف لاءِ انهايت موزون انتخاب چئي سگهجي ٿو.

ان سلسلي ۾، بلبل جي تاليفات کي گڏ ڪرڻ جو مسئلو، اسان ميني لاءِ حيران ڪن ثابت ٿيو. چند ڪتابن ۽ قلمي مسودن ڪان سواءِ، مون وٽ سڀ ڪتاب موجود ڪين هئا، ان ڪري دوستن احبابن ۾ قولهہ ڪئي وئي. ڪجهہ ڪتاب تہ جناب گرامي صاحب وٽ اڳي ئي موجود هئا، باقي جو ڪجهہ بہ مسودن جي صورت ۾ مون وٽ موجود هو، اهو سارو ذخيرو نقل ڪرائي، گرامي صاحب جي حوالي ڪيم.

گرامي صاحب، 'مهراڻ' رسالي جي ادارت ۾ عديم‌الفرصت اظر آيو. وقت گذرندو ويو، اسان جي عجلت شعاريءَ، اسان کي وڌيڪ انتظار ڪائڻ ڪان ٽڪائي وڌو. نيٺ مون پنهنجن پين دوستن جي تعاون سان 'ديوان بلبل' تيار ڪرايو. ان ۾ تشريحي وضاحت ۽ مقدمي جي اضافي ڪري، ضخامت جو سلسلو دراز ٿي ويو، جو في‌الحال شايع ٿيڻ ڪان رهجي ويو.

ان وچ ۾، جناب گرامي صاحب سان خط و ڪتابت جو سلسلو جاري رهيو.

مدت مديد جي انتظار کان پوءِ جناب محمد ابراهيم جويي صاحب کان اها خوشخبري ملي، تہ گرامي صاحب، ڪم کي شروع ڪيو آهي، ۽ ديوان بلبل سان گڏ، پيا بہ ڪيئي لنڊا وڏا ڪتاب درست ڪري رهيو آهي. ان بشارت کي غنيمت سمجهي، ان جي تڪميل تائين انتظار ڪندو رهيس. تان جو گرامي صاحب جو فرمائشي حڪم پهتو تہ ديوان بلبل جي تصحيح ۽ نقل جو ڪم پورو ٿي چڪو آهي. ان لاءِ تعارف جا ٻہ لفظ اوهان کي لکڻ گهرجن.

بلبل جي ديوان کي ڏسي نهايت مسرت ٿي. ڪيترا مغلق ۽ منجهيل اشعار، جي لم ڪو پڙهڻ ۾ ٿي آيا ۽ نہ ڪي سمجهڻ ۾ ٿي آيا، سي نہ فقط گرامي صاحب درست ڪيا، پر ان سان گڏ الهن جي تشريح بہ ٻڌائي.

ان کان پوءِ منهنجا 'ٻہ اکر'!- اهو مطالبو شروع ٿيو. مون معذرت ڪئي تہ آءٌ جو ڪجهہ بہ لکندس، ان کي مبادا، 'پدرم سلطان بود' جي طعن و تشنيع جو شڪار ٿيڻو پوي، پر گرامي صاحب جي حجت ۽ دليل اسان جي معذرت کي ناقابل قبول قرار ڏنو. گرامي صاحب چيو تہ، 'الولد سر الابيه'، 'بلبل' تي پين گهڻن لکيو آهي ۽ گهڻو ڪجهہ لکيو آهي. مناسب آهي تہ اوهان جي قلم مان بہ ڪجهہ لکيو وڃي، ۽ شرط جي پوئواري ڪئي وڃي. لهٰذا، بسم الله ڪري لکڻ شروع ڪيم. اميد تہ اهي ٻہ اکر قبول پوندا.

مرحوم 'بلبل' جي فن ۽ شخصيت تي سوچيندي، اقبال جو هي شعر برمحل نظر اچي ٿو، فرمائي ٿو:

هزارون سال نرگس اپني بي نوري پہ روتي هے
بڙي مشکل سے هوتا هے، چمن مين ديده ور پيدا!

ان شعر جي شرح، نہ معلوم ناقدن ۽ شارحن ڪهڙي ڪئي آهي، پر منهنجي الچيز سمجهہ ۾ اقبال جو اهو اشارو، 'ولي'، عاشق ۽ شاعر

ڏالھن ڏيل آهي ڇا لاءِ تہ اهي ئيئي مقدس هستيون، قوم لاءِ مثل ’رُوح، دل ۽ زبان‘ جي آهن. يعني قوم جا اهي ئيئي رئيس عضوا آهن. اهي ’حق‘، يعني لفظن ۾ ’حسن‘ جا متلاشي، شناسا، جوينده، پاينده ۽ گوينده آهن. هو پرده غيب کي، ٽيلسڪوپ يا ٽيسٽ ٽيوب سان نہ، پر ذوق، ذڪاءَ، حس، ادراڪ ۽ ڪشف جي ذريعي، چاڪ ڪري، حقيقت جي تصوير کي هوبهو ڏسن ٿا، ۽ ڏسي ڪري، ڪنن هولدي پوڙي ۽ اکين هوندي انڌي ۽ قوم اڳيان ان کي، عام فهم قول ۽ فعل، اشارات ۽ ڪنايات ۾ پيش ڪن ٿا، ۽ اهڙيءَ طرح قوم جي مسئلن ۽ مشڪلاتن کي حل ڪرڻ لاءِ، قوم جي قدم قدم تي رهنمائي ڪن ٿا.

اهو بہ خيال ۾ رکڻ گھرجي تہ نبوت، ولايت جو اعليٰ درجو آهي ۽ مجذوبيت، عشق جو ادنيٰ درجو آهي. باقي رهيا سائنسدان ۽ فيلسوف، جي پڻ حق کي ڳولڻ جي هام هڻن ٿا، سي دنيا جي اسٽيج تي مذڪور بالا، اعليٰ ڪردارن ۾ ائين آهن، جئن مسخرو، جو ’هيرو‘ جي هرهڪ حرڪت جي نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري، سامعين جي خوش طبعيءَ جو سبب پيدا ڪندو آهي.

مولانا ظفرعلي خان مرحوم جو هي شعر:

جو نقطہ وروں سے کھل نہ سکا، جو فلسفیوں سے حل نہ ہوا،
وہ راز، اک کملي والے نے، بتلا دیا چند اشاروں میں.

مٿي عرض ڪيل فرق جي تصديق ۽ تائيد ڪري، ’ڪشف ۽ ادراڪ‘ جي قوت کي، مشاهدي ۽ منطق، دليل ۽ حجت تي فوقيت ڏئي ٿو.

جيڪڏهن غالب مرحوم:

عشق پر زور نہیں ہے یہ وہ آتش غالب،
کہ لگائے نہ لگے، اور بجھائے نہ بنے.

عشق جي بجاءِ، شعر جي باري ۾ چوي ها تہ جيڪر درست هجي ها، ڇو تہ شعر تي پڻ ڪوبہ زور ناهي.

جيڪڏهن عاشق لاءِ حافظ:

هرگز نہ ميرد، آن کہ دلش زنده شد بہ عشق،
ثبتست، بر جريدہ عالم، دوام ما.

چيو آهي، تہ شاعر ڪي وري، 'الشعراء تلاميذ الرحمان' سان ياد شاد ڪيو ويو آهي.

اسان وٽ، هڪ شاعر داريش چيو آهي تہ:

"شاعر پراين ٻڌل ڳالهين سان هرگز ٻڌل ناهي، بلڪ سچو شاعر ذاتي تجربات ۽ دلي جذبات کي قلمبند ٿو ڪري، ۽ قومي شاعر، قوم ۽ ملڪ جي ڏکن ۽ دردن جي ترجماني ٿو ڪري، سو بہ جيسين قوم جي ڏکن ۽ دردن کي پنهنجو ڏک ۽ درد نہ سمجهندو، تيسين سندس ڪلام ۾ اثر جو پيدا ٿيڻ مشڪل ئي ناهي، پر هڪ محال امر آهي."

اهو بلڪل صحيح، پر منهنجي ناچيز راءِ اچا ٻہ-ٽي ڏاڪا مٿي آهي. ذاتي تجربات ۽ دلي جذبات ڇا، معاملو ڪشف ۽ ادراڪ تائين پهچڻ گهرجي. قوم جي ڏک جي ترجماني ڇا، خود قوم جي ڏک ۽ احساس جو مجسمو ٿيڻو ٿو پوي. شاعر، قوم کان جدا ڪا چيز ناهي، 'شاعر قوم آهي ۽ قوم شاعر آهي.' پنهي ۾ هڪ قسم جو اتحاد ۽ عينيت ٿا پيدا ٿين. ايتريقدر جو:

تاڪس نہ گويد بعد زين، من ديگرم تو ديگري!

ان طرح خوشي ۽ غم، ترقي ۽ تنزل بہ بيروني ۽ عارضي ڪيفيتون آهن، جن جي اصلاح تہ پيا ماڻهو بہ ڪري سگهن ٿا. شاعر قوم جي انتهائي غرض ۽ غايت کي مدنظر رکي ٿو ۽ سندس ذهني ۽ جذباتي انقلاب سان دلچسپي رکي ٿو. عاشق فقط هڪ فرد کي محبوب ۽ مطلوب رکي ٿو، پر شاعر ساري قوم کي!

هن خيال کي مسز سروجني ليڊو، مولانا حاليءَ جي وفات جي ساليانې موقعي تي تقرير ڪندي، صاف لفظن ۾ ادا ڪيو آهي تہ:

"حاليءَ کي قدرت طرفان، صحيح پيشگوئيءَ ڪرڻ جي صلاحيت عنايت ٿيل هئي ۽ هن جي ڪلام جي وڏي خوبي اها هئي، جو سندس ڪلام تمام سليس ۽ دلنشين انداز ۾ هو، سندس لفظ اهڙا ته آسان هئا، جي ٻهراڙيءَ جون ڳالهون به آساليءَ سان سمجهي سگهندا هيون."

اها آهي چند لفظن ۾ سچي شاعر جي سچي حقيقت، يعني حقيقت جو انڪشاف ڪرڻ ۽ عام فهم انداز ۾ بيان ڪري عمل جي جوش پيدا ڪرڻ جي قوت رکڻ. پهرئين ڪلام لاءِ 'ولايت' پڻ لاءِ 'عام' ۽ ٻئين لاءِ 'عشق' جي ضرورت آهي. شاهه لطيف ڇو اهڙو مقبول آهي؟ ڇو ته هو انهن ٽنهي چيزن جو مرڪب آهي. هو 'ولي'، 'عاشق' ۽ 'شاعر'، ٽنهي جو جامع ۽ لطيف 'امتزاج' هو، هو هيڪ وقت ولي به هو، 'شاعر' به هو ۽ عاشق به هو.

هاڻي وري اهو سوال ٿو اٿي ته 'شاعر' حقيقت جو انڪشاف عام ٻوليءَ ۾ ته ڪري ٿو، پر ان جو 'اظهار' ڪهڙي مقصد سان هجڻ گهرجي؟ ان مسئلي تي اقبال جي هڪ شارح ڇيو آهي ته "شاعري جذبات جي اظهار جو ذريعو آهي ۽ هوءَ انهن جي ترجماني پنهنجي مخصوص انداز ۾ ڪندي آهي. ان طرح شاعريءَ کي ان ڳالهه سان به واسطو ناهي ته جذبات جو اثر حيات انسانيءَ تي ڇا ٿيندو. اهو ئي سبب آهي جو شاعرانه طرز ادا لاءِ نه ڪو مقصد آهي ۽ نه مصلحت. اسان ان تي ڪابه روڪ وجهي نٿا سگهون، سواءِ انهن جي جيڪي بندشون 'فن بہ تقاضائے فن' هو پاڻ پنهنجي لاءِ تجويز ڪري."
(اقبال کا مطالع، مولف سيد نذير نيازي)

مٿئين پيش ڪيل تاويل سان منهنجو اختلاف آهي. مٿئين نقاد، اهو نظريو انگريزي شاعريءَ جي انهي ٽوليءَ سان ورتو آهي، جن جو ڪويا تڪيہ ڪلام ئي آهي ته "'فن برائے فن' هئڻ گهرجي ۽ فن پنهنجي لاءِ پاڻ ئي 'ماڻ' آهي. فن جو موازنو، ڪنهن به ٻئي معيار

سان ۽ ڪيو وڃي، يعني ان کي ڪنهن ٻي منزل مقصود جو ذريعو نہ ڄاڻڻ گهرجي. بلڪ هو پاڻ پنهنجي لاءِ منزل مقصود آهي."

خوشيءَ جي ڳالهہ آهي جو خود انگريز اديبن سان ئي ان گروهہ جي مخالفت جارج برنارڊشا جي اڳواڻيءَ هيٺ ٿي چڪي آهي. اهي بہ هاڻي اڳين راءِ تي نظرثاني ڪري رهيا آهن.

ظاهر آهي تہ جيڪڏهن ڪوبہ 'فن' ممدّ ِحيات نہ آهي تہ پوءِ اهو 'فن' ڪهڙي ڪم جو؟ اهڙي فن کي 'فن' ڪيئن چئبو: 'فن' جي منتها، تہ 'فن' کان ٻاهر ڳولڻ گهرجي. رڳو ذريعي کي مقصد نہ قرار ڏيڻ گهرجي.

اوائلي يوناني فلسفي جي هڪ قول موجب، سموري ڪائنات جو ماڻ، پاڻ انسان آهي، هر فن جو قدر ضرور ان لحاظ سان ڪبو تہ انساني زندگيءَ تي ان جو ڪهڙو اثر ٿيو. جيڪڏهن ڪو فن، انساني حيات کي سنواري درست ڪري، توّي ۽ زکي ڪري ٿو تہ پوءِ اهو فن ڪامل چئبو، ۽ جي ان جو اثر زندگيءَ کي ڪيرائڻ، ناپاڪ ڪرڻ، ناس ڪرڻ، ڪمزور ڪرڻ ثابت ٿيندو تہ پوءِ اهو فن مردود ۽ ناقص شمار ڪرڻ گهرجي ۽ ان جو نالو 'فن' نہ، ۽ 'فتنو' هئڻ گهرجي.

ان لقطہ نظر سان شاعريءَ کي بہ محض 'ادائي جذبات' يا 'اظهار ِجمال' يا 'انڪشاف ِحقيقت' تائين محدود نہ سمجهڻ گهرجي. بلڪ مذهب وانگر ان کي حيات انسانيءَ جي تمام طرفن ۽ گهراين تي طاري سمجهڻ گهرجي ۽ ان کي زندگيءَ جي معنيٰ، منزل جي حس ۽ ادراڪ پيدا ڪرڻ ۽ شعور حاصل ڪرڻ جو اوزار تصور ڪرڻ گهرجي. بس اهوئي شاعريءَ جو ڪمال آهي، جنهن کي 'رومي': "جزويست از پيغمبري" سان ياد ڪرڻ فرمايو آهي، ۽ علامہ اقبال ان کي 'تنقيد حيات' سڏيو آهي. ان لاءِ ئي آيو آهي، إنَّ مِنَ الشِّعرِالحِڪمَةَ.

اهوئي سبب آهي جو شاعر کي رڳو فني ڪمال جي اعتبار سان يا پبلڪ جي فقط ڪنهن خاص حصن تي اثر وجهڻ جي لحاظ سان نہ

توريو، جو ته مصلح ۽ مضرّ ٻنهي قسمن جي شاعري مقبول ٿي سگهي ٿي. اهڙي شاعري به موجود آهي جا قوم ۾ ڪاهليءَ، عياشيءَ ۽ تباهيءَ جا دري‍اءَ وهائي، انساني زندگيءَ کي پست ۽ تباهه ڪري ڇڏي ٿي ۽ اصل مقصد ۽ غرض ۽ غايت کان هٽائي ۽ ٻرغلائي ڇڏي ٿي.

ٿورن لفظن ۾ اگر چئجي ته پوءِ ائين ئي چئي سگهجي ٿو ته شاعريءَ لاءِ معيار اهو ٿي سگهي ٿو ته ڏسڻ ۽ پرکڻ گهرجي، ته ان انسانذات جي غرض ۽ غايت کي ڪيتريقدر واضح ڪيو ۽ ان کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪيتري مدد ڏني. ان طرح قومي شاعري، ان جي الهيءَ حصي کي ڇڏيو، جا ڪنهن خاص قوم سان، يا خاص وطن سان تعلق رکندڙ هجي.

ان سلسلي ۾ ڪو به فڪر ڪرڻ نه گهرجي، جيڪڏهن اڄ قوم جو شيرازو بگڙي ويو آهي ۽ قوم جا رئيس عضوا شل ۽ لاغر ٿي ويا آهن، ته پوءِ بيشڪ مٿيون ذڪر ڪيل نيٺي زبردست شخصيتون، هن زماني جي برڪت چئجي يا حرڪت چئجي، فورڊ جي موٽرن وانگر ڪثرت ۾ پيدا ٿيون آهن، جي پنهنجو قدر ۽ قيمت به وڃائي چڪيون آهن، پر اهي سڀ عارضي لغزشون سمجهڻ گهرجن. جن کي اصلوڪي منصب ۽ مقصد جي تڪذيب ۾ نه شمار ڪرڻ گهرجي، نه ڪو مايوس ٿيڻ گهرجي. فقط ضرورت اها آهي ته شاعريءَ جي اعلىٰ مقصد کي دوباره نظر ۾ آڻڻ گهرجي. ان جي صحيح مثالن کي مطالع ڪرڻ گهرجي ۽ اهڙن شاعرن جي جذبات، حالات ۽ خيالات کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. اهڙن شاعرن جي ڪلام ۽ پيغام کي پنهنجي دؤر ۾ مشعل راه بنائڻ گهرجي.

ايتري تمهيد کان پوءِ اچو هت هڪ اهڙي شاعر جو ذڪر ڪندس جو زور مشق، يعني محض علمي قابليت ۽ مشق سان نه، پر قدرتي طرح سان، شاعرانو ملڪو حاصل ڪري پيدا ٿيو هو، جو سنڌ جي ادبي گلستان جو 'بلبل' هزار داستان هو. جنهن جي زندگي،

سچ پچ 'گل ۽ بلبل' جي قصي والـگر گذري چڪي آهي. جنهن جي حياتيءَ جون پويون گهڙيون بہ سازَ ۽ سخن جي جهوليءَ ۾ گذريون. جنهن جي شاعري، سُني صديءَ گذرڻ کان پوءِ بہ مقبول ۽ زندهہ آهي. جنهن کي سنڌ جي محقق نقادن، پير حسام الدين راشدي، مرحوم 'بسمل'، مرحوم حاجي خادم، سيد علي اڪبرشاهہ، مولانا گرامي صاحب، خليل صاحب، سنڌ جو سعدي، حالي ۽ اڪبر الهہ آبادي قرار ڏنو آهي. جنهن جي صدا، 'صدائے قوم' هئي. جنهن اڄ جي سياسي، اخلاقي، ذهني ۽ ديني خرابين جو احوال ۽ انهن جو علاج پنجاهہ سال اڳ قلمبند ڪيو آهي. جنهن جي شعر و شاعري، مٿي ذڪر ڪيل معيار موجب، بلڪل پوري آهي. اهو بہ ياد رهي تہ جو ڪجهہ مان چئي رهيو آهيان، سو رڳو فرزندانہ محبت ۽ جذبہ عقيدت جي پيداوار ناهي، اگرچ منهنجي عمر ۽ تجربي، علم ۽ مطالع وارو ڪو بہ فلسفي جو شاگرد، هن معاملي ۾ ذاتيات کي بالائے طاق رکي، منصف مزاجيءَ سان مون وانگر ئي راهہ زني ڪري ٿي سگهيو؛ ان هوندي بہ ڪوهن ۽ ماڻهن جا وات ڪنهن بہ بند نہ ڪيا آهن؛ تنهنڪري 'پدرم سلطان بود' جي طعني کان بچڻ لاءِ مون مٿيون طريقو، لامحالہ اختيار ڪيو آهي ۽ پين محققن جي خيالن ۽ راين ڏانهن اشارو ڪيو اٿم.

اها بہ هڪ عجب جهڙي حقيقت آهي تہ سنڌ جو مايہ ناز اڪثر سنج ۽ شاعر شيرين بيان، مرحوم 'بلبل' نہ ڪنهن مشهور تعليمي درسگاهہ جو سَنَدِ يافتہ هو ۽ نہ ڪنهن جيّد ۽ قادرالڪلام شاعر وٽان شاعري سکيو هو.

مرحوم 'بلبل' ميهڙ جهڙي مردم خيز سرزمين ۾ پيدا ٿيو ۽ اتي جي ننڍن مڪتبن ۾، ان زماني جو مروّج درس، سنڌي، فارسي ۽ عربي پڙهيو هو، پر پوءِ ڪتابن جي محدود دنيا کان جلدي بيزار ٿي هن دنيا جي جامع ۽ جذبات ۽ احساس جو درس حاصل ڪيائين ۽ ڪائنات جي ڪتاب جي ورق گرداني شروع ڪيائين. مرحوم 'بلبل'

اهو علمي سفر، پنهنجي خداداد ذهن ۽ زڪاء جي ذريعي سان سالن جو مهينن ۾ ۽ مهينن جو ڏينهن ۾ پورو ڪيو.

مرحوم 'بلبل' ان جي ابتدا ۱۸۷۲ع ۾ انجنيري کاتي ۾ داروغيپ جهڙي ننڍڙي ملازمت ۽ مشغوليء سان ڪئي. پر سرڪاري نوڪريء جي پابندي، 'بلبل آزاد' کي گويا پوسائڻ لڳي. سندس انتهائي قابليت، سليقہ شعاري، ڪلام جي فصاحت ۽ طبعي خوش ذوقي، اديبانہ ۽ شاعرانہ بود و باش کي ڏسي، هڪ انگريز انجنيئر ڪيس سچائي ورتو ۽ ساڻس دوستي ۽ آشنائي پيدا ڪري، کيس قديم زماني جو هڪ قيمتي، شاهنامہ فردوسي تحفہ طور ڏنو، گويا مرحوم جي علمي، سنڌ ذوق تي تازيانہ هنيائين. اهو نسخو اڄ دهليء جي عجائب گهر ۾، مرحوم حامد علي ڪليڪٽر جي معرفت مرحوم 'بلبل' جي نالي عطيہ طور موجود ۽ محفوظ آهي.

جڏهن تہ ميهڙ جهڙو ننڍو شهر مرحوم 'بلبل' جي علمي ۽ ادبي قابليت ۽ لياقت لاء پورو پنجي نہ سگهيو، تڏهن مرحوم کي ڪراچيء جي مرڪزي شهر ۽ ان جي علمي ۽ ادبي، ملڪي ۽ سماجي مرڪزيت ڪشش ڪري ڇڪي ورتو.

ميهڙ کان ٻاهر نڪرڻ جو هڪ ٻيو بہ ظاهري سبب هو. مرحوم 'بلبل' پنهنجي خاندان ۾ ننڍي ۾ ننڍو ڇوٽون پاءُ هو. سندس ٻيا ٽي ڀائر زمينداريء جي ڪمن ۾ مصروف هئا ۽ زمينداريء سان گڏ، راڄن جا چڱا مڙس بہ هئا. مگر 'بلبل' جو رڳو مطالعي ۽ علمي مشغلن ۾ محو رهندو هو، تنهن کي رئيسي ۽ زمينداريء سان ڪابہ دلي وابستگي نہ پيدا ٿي. جسماني ۽ ذهني بار کي جڏهن تہ برداشت ڪري نٿي سگهيو، تڏهن لازمي طور سارو بار سندس ڀائرن تي پيو. زمينداريء جي ڪٽ ڪنڊ ڪاروبار، راڄن جي نبيري-نڪيڙيء جي روزمرہ واري ڪلڪل ۽ ٽٽ-ٽٽ کان اُجهي ٿيڻ لاء، ميهڙ سان ٻاهر نڪري، آزاديء جي عالم ۾ ڪم ڪرڻ لاء تياري ڪيائين ۽ پنهنجي ئي شعر تي عمل ڪيائين، جنهن ۾ چيو اٿس:

"دليا سندا تماشا گهر ڪان نڪر ته ڏسندين."

سندس ان فيصلي ۽ ارادي، اڳتي هلي کيس سنڌ جو محبوب شاعر ۽ مقبول اڪابر بنايو.

آخرڪار، مرحوم بلبل، ۱۸۸۹ع ۾ ڪراچيءَ پهتو، سنڌ جي سر سيد، مرحوم خانبهادر حسن علي آفنديءَ جي جوهر شناس نگاهه، مرحوم 'بلبل' کي سڃاڻي ورتو ۽ کيس پنهنجي سياسي، سماجي، علمي ۽ تعليمي تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ پنهنجو دوست، رفيق، معاون ۽ دست راست ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. بقول مولانا گرامي:

"مرحوم بلبل جي هيءَ حياتي، مرحوم حاليءَ جي لائيف والڪر هئي. سر سيد مرحوم جي راهه ۾ جو سنگ گران حائل رهيو، تنهن کي مولانا حاليءَ پنهنجي شعر ۾ بيان سان دور ڪيو. قدامت پرستي، شخصيت پرستي، تنگ دلي ۽ بد رسومات جي مذمت ڪري، سر سيد جي ڪم لاءِ ميدان صاف ڪيائين، تيئن مرحوم 'بلبل' ان وقت ۾، سنڌ محمدن ائسوسيئيشن جي پاران، معاون، اخبار جي چارج، سنڌ جي سر سيد جي ايماء ۽ اشاري تي ورتي ۽ چارج وٺندي ئي مرحوم حاليءَ وارو ڪم شروع ڪيائين. سندس پرزور ۽ پرجوش ظريفانه ۽ فلسفيانه، رنگين ۽ دلنشين مضمونن ۽ شعرن کي پڙهي، سنڌ جا ماڻهو حيران رهجي ويندا هئا آخرڪار سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سندس تنقيدي خيالات ۽ تعميري جذبات جو بي پناهه اثر پيدا ٿيو. مرحوم 'بلبل' تعليم جهڙي خشڪ مضمون کي دلچسپ بنائڻ لاءِ اهڙا ته عمدا، رنگين ۽ مدلل مضمون لکيا، جي اڄ به قابل غور آهن. سنڌيءَ زبان کي پنهنجي ظريفانه رنگ سان اهڙو ته شيرين ۽ نمڪين ڪيائين، جو ان جو اثر جادوءَ وانگر ٿيڻ شروع ٿيو. سندس ظريفاڻا اشعار، لطائف ۽ ظرائف، قلمي نوڪ جهوڪ، ندرت آميز تحرير جي سببان هر هنڌ 'بابل بلبل'

جي وائسي وات هئي. اديبن ۽ شاعرن، سياستدانن ۽ قومي
ڪارڪنن، ميرن ۽ پيرن، حاڪمن ۽ وزيرن وٽ سنڌ س
قابليت ۽ صلاحيت راءِ جو چرچو ٿي ويو. مرحوم بلبل،
مذاق ۽ ظرافت سان، مرحوم افندي لاءِ ائين ميدان هموار
ڪيو، جيئن حالي مرحوم، رئڻ ۽ رئارڻ، تنبيهه ۽ نااميديءَ
سان مسدس لکي، مسّ مسّ پيدا ڪري سگهيو هو."

بيشڪ مولانا گرامي صاحب جو مٿيون تجزيو، بابل جي طريق ڪار
جي بلڪل صحيح تصوير آهي.

سنڌ س تعريف ۾، ڪن وقتن تي، خود مرحوم افنديءَ جي
واتان هي لفظ نڪرندا هئا. چوندو هو: "سون کي عجب آهي تہ
اهڙو انسان، ميهڙ جهڙي ننڍڙي شهر ۾ ڪيئن پيدا ٿيو؟"

الغرض مرحوم افنديءَ جي سيني ڪمن ۽ تحريڪن ۾ مرحوم
بلبل سنڌ س قلمي تعاون ڪندو آيو. دکن انگريڪلچرل رليف ايڪٽ
جو سوال، جڏهن مرحوم افنديءَ هٿ ۾ ڪنيو، تڏهن مرحوم بلبل
سنڌ س مشير خاص جي حيثيت سان رفيق ڪار رهيو.

ان طرح پوني جي ڪميشن، جڏهن افندي مرحوم کي گهرايو،
تڏهن ڪاغذن تيار ڪرڻ جو بار، مرحوم بلبل جي ذمي ڪيو ويو.
مرحوم 'بلبل' ٿوري ئي عرصي ۾، سنڌ جي سيني آبادگارن جو احوال
گهرايو ۽ ضلعي وار الڳن اکرن سان يادداشتون تيار ڪيون، جن ۾
ڏکرين جي ذريعي آبادگارن جي زمين ۽ ملڪيت جي نيڪال جا
انگ اکر گڏ ڪيل هئا. ان طرح قرضن ۾، جي وياج تي وياج
هلندا هئا، سي بہ بابل مرحوم وڏي محنت سان گڏ ڪيا، آخر
مرحوم افندي ڪيس پوني ڏانهن پاڻ سان گڏ وٺي ويو ۽ وقت بوقت
ڪميشن اڳيان، شاهدي ڏيندي، بلبل کان نوٽ وٺندو رهيو. هن
حيرت انگيز محنت ۽ انگن اکرن جي وسيع دنيا ۽ هر فقري کي
حيرت انگيز حوالن سان مدلل ڏسي، خود انگريز ميمبر بہ حيران
رهجي ويا آخرڪار 'بلبل' جي ڪاوش نتيجہ خيز ثابت ٿي، ڪميشن

متاثر ٿي ۽ سنڌ ساں اهو ڏکن ايگريڪلچرسٽ رليف ايڪٽ لاڳو ٿيو، جنهن جو فائدو، انگريز جي دؤر ۾ ڪافي طرح سان مسلمانن حاصل ڪيو ۽ ملڪيتون بچايون. اڄ سوڊو سنڌ جا آبادگار، سول ڪورٽن ۾ ان جو فائدو وٺي رهيا آهن. ان جي اهميت کان مسلمان وڪيل چڱيءَ طرح سان واقف آهن.

مرحوم بلبل کي سنڌ جي صحافت ۾ بہ اوليت جو شرف حاصل آهي. 'بلبل' پهريون شخص هو، جنهن سنڌي ادب ۾ صحافت کي هڪ زندهہ ۽ اثرائتي فن جي حيثيت ۾ روشناس ڪرايو. اخبارون تہ هونءَ بہ پيون نڪرنديون، اڳي ٻوهہ جام لکنيون، پر منجهن 'بلبل' وارو دلپذير رنگ ۽ ڍنگ نہ پيدا ٿي سگهيو. مزاح ۽ مذاق، طنز ۽ ظرافت جي رنگيني ۽ چاشني، نيوز کان وٺي ويوز تائين قائم رکڻ، بلبل جو ڪم هو. پين کان ان جي تقليد ٿي نہ سگهي. جنهن اخبار ۾ سندس ڪو مضمون شايع ٿيندو هو، اها شهرت جي اعليٰ مقام تي پهچندي هئي. مرحوم بلبل جي مسيحا نفسيءَ سان ڪيئي مرده اخبارون توڙي رسالا زنده ٿي پيا.

مدرسةالاسلام ڪراچي جو ماهوار رسالو "جامع‌العلوم" مولوي ميان محمد عثمان نورنگ زاده، معلم‌الفقه (جنهن جي ديني تصنيفات خصوصاً تفسير "تنويرالايمان" سنڌ ۾ مشهور آهي) جي ادارت هيٺ نڪرندو هو، مگر اهو رسالو ڪن سببن ڪري مقبول ٿي نہ سگهيو. چنانچہ ڪن اهل علم دوستن جي صلاح تي، مسٽر وائينس، پرنسپال مدرسةالاسلام، ان رسالي جون واڳون بلبل جي هٿ ۾ ڏنيون. نتيجو اهو ٿيو جو رسالي جي اشاعت ۽ شهرت ۾ اضافو ٿيو. هونءَ بہ ان دؤر ۾ اهڙو ڪوبہ رسالو يا اخبار نہ شايع ٿيا هوندا، جن متعلق سائنس صلاح ۽ مشورو نہ ڪيو ويو هوندو، يا نالو نہ رکايو ويو هوندو، يا افتتاح نہ ڪرايو ويو هوندو. اهين اخبار يا نئين رسالي جي شروعات بلبل جي مضمون يا نوٽ سان ڪرڻ، سعادت جو نشان يا بسم‌الله سمجهي ويندي هئي.

مرحوم آفنديءَ جي وفات کان پوءِ، مرحوم بلبل جي وڏي ڀاءُ رئيس پيربخش خان جي رحلت سبب، کيس پنهنجي وطن ميهڙ ۾ امور خانه داريءَ ۽ زمينات کي سنڀالڻ لاءِ مجبور ٿي موٽڻو پيو. هي اهو وقت هو، جنهن ۾ سندس شناساڻيءَ جو سڪو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ رائج هو.

ميهڙ ۾ رهندي، ڪيترين اخبارن جي ايڊيٽري کيس آڇي وئي، پر پاڻ وطن کان ٻاهر نه نڪتو.

اول هڪ هندڪي اخبار، 'ڪراچي گزيٽ' جو ايڊيٽر ٿيو، جا هفتي ۾ ٻه ڀيرا شايع ٿيندي هئي، جنهن ۾ سندس ظريفاڻا مضمون ٿيندا هئا. وري ٻي اخبار 'خيرخواهه'، لاڙڪاڻي جو چار سال ڪن ايڊيٽر رهيو، ان طرح حيدرآباد جي هفتيوار 'مسافر' جو ٻن ايڊيٽر ٿيو. ان کان، 'آفتاب' سکر جو ايڊيٽر تادم حيات رهيو. سکر جي اخبار 'الحق' جي ادارت کان اول ته انڪار ڪيائين، پر پوءِ آهستي آهستي ان اخبار جي ادارت به سندس ذمي ٿي ويئي.

مرحوم بلبل جي ان دور، ڪيترا لوان نوان اهل قلم پيدا ڪيا، جن ڪانئس صحافت ۽ مقاله نگاريءَ جي تربيت حاصل ڪئي. سنڌ جو مشهور مورخ ۽ محقق جناب مولائي شيدائي به سندس تربيت يافته آهي، جنهن جي علمي ۽ قلمي صلاحيت کي مرحوم بلبل جي دوررس نگاهه تاڙي ورتو هو: پاڻ کيس پيشنگوئي طور چيو هئائين: "مان ڏسان ٿو ته تون اخباري دنيا ۾ چمڪندين."

مرحوم 'بلبل' جي تعليمي ۽ سماجي خدمات جو سلسلو پڻ وسيع آهي. تعليمي ڪانفرنسن ۾ شرڪت، پرائر تقريرون، نصاب جا درسي ڪتاب، ڪانفرنس جا ٺهراءَ، پمفلٽ، اخبارن جا مقالا، آفيسرن کي مشورا، اهي سڀ اهي عملي ڪم آهن، جي تاريخي حيثيت رکن ٿا.

۱۹۰۲ع ۾ جڏهن آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ٿي، تڏهن مسٽر ٽي. ايچ. وائينس، اسپيشل اسٽينڊنگ

ڪاميٽيءَ جي سيڪريٽريءَ مسٽر ڪي، ايف، دهلوي، خط لکي، بلبل ڪان سنڌ جي مسلمانن جي تعليمي ضرورت متعلق رپورٽ حاصل ڪئي ۽ کيس دعوت ڏني، اها رپورٽ، ڪانفرنس ۾ پيش ڪرائي. اها رپورٽ اهڙي ته مقبول ٿي، جو سموري، ريزوليشن جي صورت ۾ پيش ڪري، پاس ڪئي وئي. ان جو ذڪر ڪانفرنس جي رپورٽ سال ۱۹۱۸ع، مطبوعہ عليگڑهہ جي ۵۲ صفحي تي پڻ آيل آهي.

اسڪولن جي نصاب ۾ فارسي داخل ڪرائڻ جو ريزوليشن به مرحوم بلبل جي ڪتاب تان ورتل هو، ان جو محرڪ خود کيس بنايو ويو ۽ نواب وقارالملڪ ۽ مولانا حاليءَ جي فرمائش تي، واڻ نهايت رنگين ۽ شيرين، فصيح ۽ بليغ فارسيءَ ۾ برمحل، برجستہ، مدلل ۽ پرزور تقرير ڪري، ساري ڪانفرنس کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيائين. ان تقرير جو داد، خود نواب وقارالملڪ ڏنو، جو وقت جو صدر هو. ان ريزوليشن جي تائيد به نواب وقارالملڪ ڪئي هئي. اهو ٺهراءُ پاس ٿيو ۽ ان وقت کان وٺي فارسي نصاب اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ رائج ڪيو ويو، جو اڄ سوڌو موجود آهي. ان رپورٽ جو سمورو مسودو، بلبل صاحب جي ڪتاب "مسلمان ۽ تعليم" ۾ موجود آهي، جو سال ۱۹۱۸ع ۾ شايع ٿيو هو.

مرحوم 'بلبل' جي نغمہ ريزيءَ جي غلغلي ڏاڍهن نہ فقط سنڌ ۽ هند جا علمي حلقا متوجهہ ٿيا، پر ان سان گڏ، سنڌس قدردانيءَ ۽ حوصلہ افزائيءَ جي سلسلي ۾، خيرپور ميرس جي رياست اهڙو حصو ورتو، جهڙو حيدرآباد دکن جي رياست، هنه جي عالمن جي سرپرستي ڪندي، ورتو هو.

خيرپور جا علم دوست والي، ۽ اهل علم، فارسيدان ۽ شاعر به 'بلبل' جي فن ۽ شخصيت جا مداح ۽ گرويده رهيا.

مرحوم 'بلبل' سندن علمي ۽ سماجي خدمتن جي سلسلي ۾ جي فارسي قصيده پيش ڪيا، سي قابل ديد ۽ لائق تحسين آهن. الهن

تي کيس معقول انعام پڻ عطا ٿيندو رهيو. سندس مجلس ۽ محفل ۾ ايراني شاعرن جي موجودگيءَ ۾، معرڪه‌آرائي ۽ نغمه‌سنجيءَ تي خود فارسي شاعر بہ داد ڏيندا هئا.

مرحوم 'بلبل' پاڻ چوندو هو تہ

"افسوس! آءٌ اهڙي وقت ۾ پيدا ٿيس جو ڪو بہ قدردان ڪونہ آهي، ورنہ تخيل جي بلنديءَ اچا ڪجهہ اور هجي ها!"

ياد رهي تہ دربار خيرپور، ان وقت سنڌ جي مسلمانن جي سياسي ۽ اخلاقي بيداريءَ لاءِ خاص مرڪز بنجي چڪي هئي. ساريءَ سنڌ جي بهتريءَ جون تحريڪون اتي پيدا ٿينديون هيون ۽ پوءِ ساريءَ سنڌ ۾ عمل ۾ اينديون هيون.

هن رياست جي سياست ۽ خدمت جي تاريخ ۾، ٽن وزيرن جا ناﻻ قابل ذڪر آهن، جي آهن: شيخ صادق علي، سردار محمد يعقوب، ۽ شيخ محمد ابراهيم. اهي سڀئي مرحوم بلبل جا دوست هئا، جن سان مرحوم 'بلبل' گڏجي، علمي ۽ ادبي، ملڪي ۽ سماجي خدمت جو دور گذاريو.

مرحوم 'بلبل' جي تعليمي خدمات ڪان سندس وطن ميهڙ پڻ مستفيض ٿيو. سندس برپا ڪيل هاءِاسڪول، اڄ تائين موجود آهي. مرحوم بلبل ڪيترن سرڪاري ۽ نيم سرڪاري ادارن، سماجي جماعتن جو ميمبر پڻ رهيو. ۱۹۱۷ع ۾ کيس آنريري بنچ مئجسٽريٽ جو چيرمن مقرر ڪيو ويو ۽ ڪمشنر جو درباري پڻ ٿيو. سندس شخصيت کان ڪمشنر نهايت متاثر رهيو. مسٽر لارينس، ڪمشنر سنڌ، کيس هڪ خط ۾ لکيو:

"سرڪار محسوس ڪيو آهي تہ اوهان مسلم قوم جا همدرد ۽ ڀلي‌خواہ آهيو، ۽ سنڌ جي مسلمانن جي سڌاري ۽ واڌاري بابت، اوهان جيڪي رايا پيش ڪندا آهيو، سي اسان عزت واريءَ نگاهہ سان ڏسندا آهيون."

مرحوم 'بلبل' جي قومي غيرت ۽ اسلامي حميت لاءِ ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو، تہ جڏهن مرحوم 'بلبل' جي لکڻ تي، مارچ ١٩١٣ع ۾، 'انجمن هلال احمر' جو وفد، ترڪيءَ لاءِ امداد حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾، سيٺ حاجي عبدالله هارون جي سرڪردگيءَ ۾، ميهڙ ۾ آيو، تڏهن زميندارن ۽ آفيسرن جي موجودگيءَ ۾ سندس ڪيل ولولہ انگيز تقرير جادوءَ جهڙو اثر ڪيو ۽ ترڪي فنڊ لاءِ، رپين جا ڍير لڳي ويا: ايتريقدر جو هڪ صاحب تہ بي اختيار ٿي، پنهنجو ڪوٽ بہ لاهي ڏنو، جو ايلام ڪري ١٢٥ رپين ۾ وڪيو ويو.

ان موقعي تي تقرير ڪان پوءِ، مرحوم بلبل، جيڪا في البديهہ نظم پڙهي، اها سندس هم عصر مائهن کي اڄ سوڌو ياد آهي، ان جا بہ-ٽي شعر هن ريت آهن:

هنن جي خير مقدم ۾ اسان کي هيئن چوڻ گهرجي،
اجها هي زَر، اجهي زيور، اجهي هي گهَر، اجهي هي سر.

ان هڪ شعر تي، جو رقت انگيز نظارو پيدا ٿيو، جو ان جو حال وڏڙا اڄ بہ بيان ڪري رهيا آهن.

ان نظم جو مطلع هن ريت هو:

ڀلي آيا، ڀلي اي سرگروهہ قوم، دينٌ پرور،
مجاهد فــي سبيل الله، فائز فــي هـلال احمر.
اوهان جي خاص خدمت آ، خدا جي راهہ ۾، ورلـہ،
ڪٿي بستانٌ، ڪٿي ويرانٌ، ڪٿي بنگلا، ڪٿي هي بَترا

اها پرجوش نظم، خاصي طويل آهي، جا هت نقل ڪرڻ جي گنجائش نہ آهي.

'بلبل' مرحوم، باوجود علمي، ادبي، سياسي مشغولين جي، ديندار، صوم و صلواة جو پابند، اهل سنة والجماعت جو صادق الاعتقاد فرد، شرعي مسئلن جو ماهر، ديني مطالعي وارو، عالمن ۽ اديبن جو يار، پيرن ۽ فقيرن جو محبّ ۽ صحبتي، نقشبندي طريقي ۾ راسخ الايمان مريد، ذڪر و فڪر، سوز ۽ سامان وارو پڪو مسلمان هو.

پاڻ پنهنجي مسجد ۾ اڪثري، پنج ئي وقت، امامت جا فرائض ادا ڪندو هو. سندس وضع قطع نهايت پاڪيزه، پرڪشش ۽ رعبدار هوندي هئي: لباس باوقار، شرعي سولهاري، پٽوڻان وار ۽ مٿي تي دستار ٻڌلد هو. هميشه دين جي عالمن سان تبادلہ خيالات ڪندو هو. سندس ديني ڪتابن جي بيش بها لئبرريءَ ۾ عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌي ڪتابن جو وڏو ذخيرو هو، جنهن ۾ تفسير، حديث، فقه، تاريخ، تصوف، سيرت، سوانح، مناظره، فلسفه، عروض، لغت ۽ منطق تي وڏا وڏا مستند ڪتاب موجود هئا، جي سندس مطالعي ۾ رهندا هئا. اهو ئي سبب آهي، جو پاڻ، عالمن جي گهڻي عزت ڪندا هئا.

اهل سنت جماعت سان وابستگيءَ جو سندس اهو حال هو جو پنهنجي اولاد لاءِ وصيت لکي ويو آهي ته، ”اگر ڪو فرد، ڪڏهن به سنت جماعت کان ٻاهر ٿي وڃي ته پوءِ ڪيس منهنجي ڇڏيل ملڪيت کان دستبردار ڪري، ساري ملڪيت وقف ڪئي وڃي.“

مطلب ته هند ۽ سنڌ ۾ شهرت يافته اديب، عالم ۽ شاعر ۽ بلند شخصيت جو مالڪ، اخبار نويس، اهل قلم، ميرن ۽ پيرن جي مجلسن ۽ محفلن جو مور، سياسي ۽ تعليمي اڳواڻ ٿي ڪري، دين جو هيترو قدر ڪري، نمازون پڙهي، امامت ڪرائي، دل کي قوم ۽ دين جي درد سان معمور رکي. اها سندس آهي بي مثال وصف آهي، جا هن دؤر ۾ ڪنهن به وڏي ماڻهوءَ، سياستدان، تعليمي اڳواڻ، اديب ۽ شاعر، صحافي ۽ فاضل شخص ۾ مشڪل سان نظر ايندي.

جڏهن ڪيس ڪن دوستن، ملڪيت وڌائڻ لاءِ چيو، تڏهن پنهنجي ڪتابن جي لئبرريءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيائين:

”پنهنجي اولاد لاءِ هيءَ دولت گڏ ڪيو ٿو وڃان، جا لازوال آهي، مفيد آهي ۽ بي بها آهي!“

مرحوم ’بلبل‘، پاڻ جي نقشبندي بزرگ، مخدوم نظام الدين رحـ صديقيءَ وٽ، بيعت ڪيل هو. ان کان سواءِ، ان دور جو وڏو عالم

۽ مجذوب مولانا ميان غلام محمد صاحب (جنهن کي 'ڏاڏو'، ڪري ڇٻيو آهي)، وٽن رهندو هو، جنهن سان سندن روح رهاڻ رهندي هئي. ان طرح مولانا مجذوب جو پيو پاڻ، مولوي غلام نبي صاحب ۽ حافظ ڪمال الدين ٻہ سندس جليس ۽ رفيق رهيا.

قرآن ۽ حديث جي حقائق ۽ معارف تي، سندس گهري نظر هئي. ان سلسلي ۾ پاڻ سر سيد احمد جي، "غزاليءَ" تي ڪيل تنقيد جو جواب پڻ لکيائين، اهو سارو دفتر اڄ بہ گرامي صاحب وٽ موجود آهي. اهو جواب، سر سيد احمد جي ڪتابن تي، نهايت باريڪ خط ۾ لکيل آهي، جنهن جو قدر مطالعي کان پوءِ علم وارا لڳائي سگهن ٿا. ان جواب ۾ قرآن ۽ حديث مان اهڙا تہ مدلل حوالا ڏنل آهن، جن کي هوند گڏ ڪري، ڇپائجي، جن جي مطالعي سان، سر سيد جي نيچريت جي ترديد ٿئي ٿي.

مرحوم بلبل جي مطالعي ۽ حافظي، دين ۽ ان جي تعليمات ۾ سمجهہ ۽ فهم جو هڪڙو واقعو هن ريت آهي تہ هڪ ڀيري، پنجاب کان هڪڙا ڪو وڏا عالم، پاڻ ۾ ڪنهن ديني مسئلي متعلق اختلاف ڪري، وڙهي، پنجاب جي عالمن کان پڇڻ ۾ پچائيندي، اچي سنڌ ۾ لٿا. سنڌ ۾ ان اختلافي مسئلو، ڪافي عالمن سڳورن وٽ پيش ٿيو، پر ڪنهن بہ حل نہ ٿيو. سنڌ ۾ اتر سنڌ کان هليا، لاڙڪاڻو ۽ سکر ضلعا لتاڙي، اتفاق سان اچي ميهڙ نڪتا. سندن بلبل مرحوم سان بہ ملاقات ٿي، حالي احوالي ٿيڻ تي عالمن سڳورن، پنهنجو مسئلو بيان ڪيو. مرحوم بلبل ٻڌي، غور ڪري، آيت جي سياق ۽ سباق تي نظر وجهندي، هڪ اهڙو تہ تعبير پيش ڪيو، جنهن ان اختلافي مسئلي لاءِ هڪ سلجهيل راهہ پيدا ڪئي. عالمن سڳورن جو شڪ شبهو دور ٿي ويو ۽ خوش ٿي، ان غير متوقع جاءِ تان پنهنجو مقصد حاصل ڪري، واپس وريا.

هڪ ڀيري، رمضان شريف ۾، تراويحن پڙهائيندي، حافظ کي هڪ هنڌ ٿاڪاٿو پيو، جنهنڪري، پوين آيتن کي ور ور ڪيو

ٻني دهرايائين، پر اڳيون آيتون سندس حافظي ۾ لٿي آيون. اتفاق اهڙو جو جماعت ۾ اهڙو حافظ يا قاري ڪونه هو، جو بروقت کيس لقمو ڏيئي سگهي. حافظ صاحب جڏهن ٽيون ڀيرو، ساڳين آيتن جو تڪرار ڪيو، تڏهن جهٽ، 'ببل' مرحوم کيس لقمو ڏنو، ۽ حافظ صاحب، روان دوان ٿي ويو. نماز جي ادائگيءَ کان پوءِ، حافظ صاحب، مرحوم ببل کان پڇا ڪئي ته آيا اها سوره اوهان کي ياد هئي ڇا؟ 'ببل' ورائيو، ته نه، اوهان جو ٻه-ٽي ڀيرا سوره جي هرهڪ حصي کي ٻيهر دهرايو، ايتري ۾ ان جي مضمون ۽ معنيٰ تي غور ڪرڻ سان گڏ، عبارت آرائيءَ، بندش، وزن، بحر ۽ قافيه جي مناسبت تي به غور ڪندو رهيس. ائين ڪندي، زبان تي بي ساخته صحيح لفظ تري آيا ۽ مون چئي ڏنا، خدا ڪيو جو درست اڪتا، ورنه مون کي اها سوره بلڪل ياد نه هئي.

'ببل' جي سيرت ۽ حالات زندگيءَ مان ٿي سندس شخصيت جو پتو پوي ٿو. ائين چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ ڪين آهي ته، سندس جاذب ۽ پرڪشش شاعريءَ ۽ بيان جو سبب خود سندس شخصيت به هئي.

پارسيءَ واري، انسان کي ڪشش جي لحاظ سان ٽن گروهن ۾ تقسيم ڪيو آهي: پهريون گروهه غذا مثال آهي، جنهن کان سواءِ انسان هڪ دم به گذاري نٿو سگهي؛ ٻيو گروهه دوا مثال آهي، جنهن سان ڪنهن خاص وقت ۽ خاص مطلب تي واسطو رهي ٿو. جيئن بيمار، فقط صحت ٿيڻ تائين دوا جو محتاج رهي ٿو، تيئن، ڪن ماڻهن سان به انسان ذات جو تعلق مريض ۽ دوا وارو رهي ٿو ۽ ڪنهن خاص مقصد ۽ وقت لاءِ رهي ٿو.

ٽيون گروهه خود مرض جي مثال آهي، جنهن کان انسان ذات جو هر فرد جان بچايو پيو هلي! قاسم جي وقت ۾ هزار ڪوششون ڪري جند جان خلاص ڪندو آهي.

ان مثال موجب، 'ببل' کي پهرئين قسم سان تشبيهه ڏجي ته اها بلڪل بجا آهي. مرحوم 'ببل' مردن جو مور هو، جن ڏٺو،

سي پڏائين تا تہ سندن رعبدار گفتگو، محفل تي جادو ۽ رنگ چاڙهي ڇڏيندي هئي. سندس گرم گفتاريءَ اڳيان ڪو ڪڇي نہ سگهندو هو. اهڙي جاذب نگاهہ وضع قطع ۽ فطري شوخيءَ ۽ دلاويزيءَ سان گڏ سيرت بہ اهڙي خوشنما ۽ پرڪشش هئس، جو سندس ديدار لاءِ دوست احباب بہ ديوانہ وار پيا ڦرندا هئا. سندس مُرڪ ۽ خوش گوئي، ڪهڻ لاءِ غذائي جان جو اثر رکندي هئي. وڏا تہ وڏا، پر ٻار بہ سندس مشفقانہ ۽ پدرانہ شفقت کان مسرور رهندا هئا. مطلب تہ سيڪنهن پهلوءَ تي جاذب نگاهہ ۽ دلاويز هو.

ان ملوڪيت ڪي سنڌيءَ ۾ هنن لفظن سان ياد ڪيو ويندو آهي: ”ڪنهن جو ڪيڻ ۾ خواري، ڪنهن جا ويڻ بہ ورونهہ.“

اهو ذاتي تجربو آهي تہ، گفتگو ۽ ڪلام، دليل ۽ حجت بہ تيستائين اثرانتا اثا ڻين، جيستائين صاحب ڪلام جي شخصيت ۾ ڪا قوت تسخير اٿي ڻي.

’بلبل‘ جي ان قوت تسخير جا ڪيئي واقعا موجود آهن، انهن سان هڪ بہ واقعا پيش ڪجن ٿا.

مرحوم بلبل جي دوستن سان هڪ أخوله ميان عطا محمد خان رئيس اعظم متيارن وارو هو، جو ڪجهہ وقت ميهڙ ۾ اسسٽنٽ الجنيئر ٿي آيل هو. سندس بنگلو، بلبل جي بنگلي جي پرسان هو. اتي هڪ موقعي تي جناب آقا پير حسن جان سرهندي تشريف فرما ٿيو. پير صاحب جن جي تشريف آوريءَ تي، سڄي ميهڙ تعلقي جا مريد خادم اچي گڏ ٿيا، انهن سان گڏ شهر جا معزز عقيد تمند بہ اچي حاضر ٿيا. ادب کان سڀني جو ڪنڌ هيٺ هجي. سڀ حلقي ۾ ٿي ويٺا. الدربون ڪمرو تہ چڪار ٿي ويو، ۽ ٻاهريون هال، توڙي آگر ۾ بہ ماڻهو ويهي ويا. پير صاحب جي رعب ۽ ادب ڪري، هرڪو خاموش هو. مرحوم ’بلبل‘ کي بہ پير صاحب جن جي ملاقات لاءِ دعوت مليل هئي، ’بلبل‘ مرحوم ٻاهرئين در کان داخل ٿيندي ئي مشيون سناتي وارو

منظر ڏاڍو ڏڻائين ته هرڪو منهن مولن ۾ وجهيو، چپ چاپ بي زبان ٿيو ويٺو آهي، اهو ڏسي سندس طبيعت جوش کاڌو ۽ ائين چوندي خاموشيءَ جي مهر کي ٽوڙيندي، اڳتي وڌندو رهيو ته:

”اڙي بابا! چُپ چو آهيو، ڪنڌ گوڏن ۾ چو هنيا اٿوَ، چمن کي چونو چو لڳايو اٿوَ؟ اڙي، رحمت جو ابر، مينهن جي پونءَ تي وسي رهيو آهي، فيض وٺو، خوش ٿيو، ڳالهه ٻولهه ڪريو، ٻچو، کُچو، دل جا غُبار ڪيو. اڙي! ڪو ڪاريهر نانگ ته الدر ڪونهِ ويٺو آهي، جنهن جي ڊپ کان سڀَسي سوڙها ٿيا آهيو؟“

ائين چوندي، جيئن پير صاحب وٽ پهتو، تيئن مرحبا مرحبا ڪندي پيرصاحب جن اٿي کڙا ٿيا. ساڻس بغلگير ٿيا ۽ ڪيس پرسان ويهار يائون ۽ دلي مسرّت جو اظهار فرمايائون. ’بلبل‘ جي ايندي شرط محفل جو رنگ ئي بدلجي ويو، ماڻهو سرها ٿيا، گفتگو شروع ٿي. هونءَ جو پير صاحب جن سان ڪنهن کي ڳالهائڻ جي جرات ئي لٿي ٿي، سا مُهر ٽُٽي. هرڪو اُجو ٿي ويٺو ۽ دستوري لموني ۾ محفل مچي ويئي. هيءُ هڪ مثال آهي، جنهن ۾ اسلامي برادريءَ ۽ برابريءَ کي پڻ ترجيح ڏني ويئي ۽ مرحوم ’بلبل‘ جي بي تڪلف شخصيت تي پڻ روشني پوي ٿي.

پيو واقعو ڪراچيءَ جو آهي. ان دؤر ۾ ڪراچيءَ ۾، بمبئيءَ مان ٿيٽر ايندا هئا، انهن ۾ زلدءَ ماڻهو ڪردار ادا ڪندا هئا. سنهمائن جو دؤر گهڻو پوءِ آيو آهي.

ان وقت هڪ پارسي عورت جو ڪراچيءَ ۾ ٿيٽر لڳو، جنهن ۾ نه فقط سنڌ جا، پر پنجاب ۽ بلوچستان جا به وڏا وڏا رئيس ۽ سردار شامل ٿيا. ’بلبل‘ مرحوم به پنهنجي سنگت سان، اڳين ڪوچن تي وڃي ويٺو، ۽ ٿيٽر جي پارسياڻي مالڪ پڻ ونگ جي اوٽ ۾، وڏيءَ ڪرسيءَ تي ليٽي، اداڪارن جي اداڪاريءَ جو معائنو ڪرڻ لڳي. ڪيل هلندي، جلدي ڪو ٽريجڊيءَ جو منظر پيش ڪيو ويو.

اهو ايترو تہ زهره گداز هو، جو ساري ماندي ۾ روج راڙو پئجي ويو ۽ کل خوشيءَ جي بدران ماتم ڪده مچي ويو. اهڙي هنگامہ خيز هل حشر ۾، اوچتو ڀرين قطار مان مرحوم ’بلبل‘ اٿيو ۽ سڌو اسٽيج تي چڙهي ويو. وچ سان ان پارسياڻي مالڪ کي چوٽيءَ کان گهلي ٻاهر ڪڍيائين ۽ کيس ڪڙڪو ڪري چيائين: ”اس سين کو بند کرو، هم يهان رونے کے لئے نهين آئے هين، رونے کے لئے همارے پاس اور دردناک نظارے موجود هين، هم يهان تفريح کے لئے آئے هين!“

اهو نظارو ڏسي، حال تہ پوري ماندي ۾ سناٽو ڇانئجي ويو! پارسياڻي عورت، نهايت عاجزيءَ سان ٻانهون ٻڌي، ’بلبل‘ مرحوم کي چيو: ”آپ تشريف رکهين، مين ابهي ابهي کهيل بدلواد يتي هون.“ ائين چئي پردي ڪيرائڻ جو حڪم ڏنائين. لحظي ۾ وري پردو کنيائون ۽ ڪلائينڊڙ ڪامڪ شروع ڪيائون.

هي واقعو اگرچ ظاهر ۾ معمولي نظر ٿو اچي، پر هڪ شخصيت جي بيباڪيءَ ۽ وقت سر سچائيءَ جو دليل آهي. جذبات جي شدت سان گڏ عمل جي دليري بہ ان ۾ سمايل آهي. ممڪن آهي تہ ٻئي ڪنهن جي اهڙي حرڪت کي بيجا مداخلت تصور ڪيو وڃي ها، يا ڪي چوندا تہ سائي صاحب ڪا ذي فهم هئي، جنهن ان قسم جي اظهار خيال کي بہ پنهنجي فني ڪمال لاءِ داد ڪري سمجهيو. هائو، پر اهڙي روش کي داد ڪري سچائڻ لاءِ بہ تہ ڪا شخصيت گهرجي.

ايک وه تهے کہ، تها هر بات مين ان کے جادو،
ايک مين هون کہ ميري آه مين تاثير نهين.

ٻيون واقعو اهو آهي تہ هڪ ڀيري ’بلبل‘ مرحوم پنهنجي مطالعي جي ڪمري ۾ ويٺي ڪجهہ لکيو. سندس سامهون سؤ کن قدمن تي ٻاهر، گهر جي در تي ڪو ٻيو فقير پنهنجي عادت موجب، سيٽين تي سيٽين جي ڏم لڳايو ويٺو هو، پر سندس آواز اندر لٿي اڏو،

لکو کا ٻاهي ڪ رتيءَ جو شاهد ٻاهر نڪرڻ لاءِ تيار هئي.
هر مڇڙو فقير دالهن مٿان دانهون ڪري، اوڙي ٻاڙي جو سک ڦٽائي
ڇڏيو. لازمي طرح سان 'بلبل' مرحوم جو خيال به ڦٽو، سو پيري
ڪان رڙ ڪري چيائينس: "فقير بابا، هن مهل ماڻهو ڪوٺهي، معاف
ڪر." فقير ٺهه ٻهه جواب ڏنس: "سائين، هل ٻهر لاءِ تون ئي ڪٿي
ماڻهو ٿيءُ!" 'بلبل' کان بي اختيار کِل نڪري ويئي. قلم ڇڏي،
العام طور ڪيسي ۾ هٿ وجهي پنج رپيا ڪيڍي ڏنائينس، ۽ چيائينس:
"فقير لک رهين جو سبق ڏنو اٿئي! هي نذرانو قبول ٿيوي!"

ان طرح وڏڙا پڙدائين ٿا ته 'بلبل' جڏهن اچا ننڍو هو، تڏهن
عاشورن جي ڏينهن تي پنهنجي پاءُ ۽ سياليندڙ کان بوٽ لاءِ پنج رپيا
وٺي، شاهي بازار ڏانهن ويو. وات تي وڏي ٻيڙ وٽ، ٻت ڏسڻ
بيهي رهيو. ان مهل نهايت رقت انگيز ماحول هجي ماڻهن کان
ڳوڙها وهي رهيا هئا، دهلن ۽ شرناين وارا به ڪافي رنگ پيدا ڪيو
بيٺا هجن، تڏهن خبر پئي جو مليل پنج رپيا ڪيڍي، اوسارن وارن
تان گهوري، دهلارين کي ڏنائين، ۽ پاڻ انهن ئي گهر موٽي آيو!
سندس اهو عمل، سندس راڳ سان فطري تعلق ۽ شعر و شاعريءَ جي
اثر انگيزيءَ سان وابسته هو، جو اڳتي هلي وڏي اوج تي رسيو.

راڳ سان دلچسپيءَ جي اها حالت رهي، جو جڏهن سندس
زخم کي ٽڪي ڏيڻ لاءِ حجام کي آندائون، تڏهن راڳيندڙن جي
ٽولي گهرائي، انهن کي حڪم ڪيائون ته "راڻو سُر ڳايو!" ڳائڻ هڪ
طرف راڻو ڳائڻ شروع ڪيو ۽ ٻئي طرف حجام سندن زخم کي ٽڪو
ڏنو. ان وقت لڪو انجيڪشن هئندا هئا، لکو ڪلوروفارم سنگهائڻ
جو رواج هو. 'بلبل'، راڳ جي اثر ۽ ڪيفيت ۾ مستغرق رهيو،
حجام سندس ساري ٻنيءَ تان ڪَٽر کي ڦاڙي، ڪوري، ڪيڍي ڦٽي
ڪيو ۽ ڪـ ٺي سير ڪپهه جا وجهي پٽي ڪيائين. ان ڪان پوءِ راڳ
بند ڪيو ويو. بلبل چولدو هو: "راڳ روح لاءِ آهي، ان ۾ بدن

جنو ڪو بہ حصو ناهي! راڳ تي سير وڏي ويندو، پر ذرو بہ پتو نہ پوندو."

بهرحال 'بلبل' مرحوم جي شخصيت ۾ متضاد عناصر جو اجتماع نظر اچي ٿو، جو علم النفس جي روء کان بلڪل دلچسپ ۽ تعجب خيز آهي. تقرير جي ڪمال سان گڏ تحرير جو ڪمال، رنگين مزاجيءَ سان گڏ مذهب پرستي، موسيقيءَ ۽ فني وابستگيءَ سان گڏ نماز پنجگانہ جي امامت، شاعرانہ ظريفانہ فڪر ۽ نظر سان گڏ عالمانہ سنجيدگي ۽ متانت، ظرافت آميز ٽوٽڪن ۽ نقلن، لطيفن ۽ ٽڪتن سان گڏ نيٺ اسلامي ڪتابن جي تاليف، مهمان نوازيءَ ۽ سخا سان گڏ قناعت ۽ ڪفايت ۽ باقاعدي حساب ڪتاب رکڻ، رعبدار ۽ جلالت واري رنگ سان گڏ عاجزي ۽ انڪساري، غريبنوازي ۽ خوشمزاجي، قومي ليڊرن، سياستدانن ۽ تعليمي ماهرن سان گڏ زميندارن سان اٿڻ ويهڻ، ميرن ۽ پيرن سان شناسائيءَ ۽ تقرب سان گڏ، گفتگو ۽ رهڻ ۾ وقار ۽ سنجيدگي، دلياداريءَ سان گڏ دينداري، مٺي صورت سان گڏ مٺي سيرت، پنهنجي دور جي رئيس اعظم هجڻ سان گڏ، ذڪر ۽ فڪر سان مشغولي ۽ طريقہ نقشبنديہ ۾ بيعت، قرآن ۽ حديث جي شب و روز مطالعي سان گڏ ٿيئٽر ۽ ناٽڪ ڏسڻ ــــ اهي سڀ گڻ هڪ هنڌ جمع ٿي وڃن ۽ الهن مختلف متضاد عنصرن جو هڪ شخصيت جي زير اثر ٿي، پاڻ ۾ سازباز ٿي نباهڻ ۽ سرساز سان هلڻ، واقعي هڪ انوکي ۽ عجيب ڳالهہ آهي. خود مرحوم 'بلبل' جو چوڻ:

صنم بہ خواب و خدا درنظر، چہ خوش باشد،
شب گناه، نماز سحر، چہ خوش باشد،
مکان" نفيس و بتان" مہ لقا، زمان ياور،
بہ ترک اين همہ، حج" سفر، چہ خوش باشد

منهنجي ذاتي راءِ اها آهي تہ فني ڪمال جو سنگ بنياد، عمدي شخصيت ۽ اعليٰ اخلاق آهي. 'ڪابہ شخصيت' اخلاق کان سواءِ

فني ڪمال حاصل ڪري نہ سگھندي. جي ڪجھہ حاصل ٿيو بہ تہ اهو چٽائہ نہ ڪندو. ان جو عمدو مثال، انگريزي ادب ۾ 'اوسڪار' جي زندگيءَ مان ملي ٿو. سندس اخلاقي نقص سندس فني ڪمال جي چوٽي ليٽ ڊاهي وڌي.

اهو فني ڪمال، جو دل جي صداقت ۽ دماغ جي طراوت تي بيٺل ناهي، جنهن ڪي سچي شخصيت جي قوت ۽ نيڪ نصيب ناهي، سو ليٽ ڍهي پوندو.

بلبل مرحوم پنهنجي فن ۽ شخصيت ۾ ڪمال رکيو ان ڪري حاصل ڪري سگھيو، جو سندس سڀ قوتون، دل و جان سان پنهنجي عمل ۾ لڳل رهيون. هن پنهنجي فن کي منزل مقصود تائين رسايو. جيڪي هئي چيائين اهو سچ اچ هئي چاتائين، ۽ جيڪي هئي ڪيائين، ان کي درست هئي سمجھيائين. هن ان کي پنهنجو مسلڪ ۽ مشن، مذهب ۽ مشرب ڪري هئي ڄاتو. سندس شخصيت يڪ سوئيءَ، يڪ خياليءَ ۽ يڪ وجوديءَ تي قائم هئي، جنهنڪري هو ڪامياب رهيو. عجب آهي جو متضاد ۽ مختلف عناصرن ۾ تناسب رهيو، انتشار نہ ٿيو، پختگي رهي، ڪمزوري نہ آئي. سندس ڪاميابي ۽ خوش نصيبي اها هئي، جو پڇاڙيءَ تائين سندس خيال ۽ عمل ۾ تناسب قائم رهيو. جو ڪجھہ سندس دماغ ٿي سوچيو، سو دل ٿي گھريو، جو دل ٿي گھريو، سو هٿن ٿي ڪيو.

ان قسم جون جامع ۽ باڪمال شخصيتون تمام ٿوريون پيدا ٿيون ٿيون. هن قحطالرجال ۾ اهڙا ماڻهو ڪمياب آهن، پر ناياب ناهن.

اسان وٽ " هڪا رانجهو لڪان جيها" جي مصداق، جناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولي" جي شخصيت آهي، جنهن بابت مون گرامي صاحب کان پڌو تہ گھڻو هو، پر جڏهن کين دادوءَ ۾ ڏٺم، تڏهن هڪ جامع شخصيت جا معيار ۽ انوار سندس نفسياتي تحليل

سان ڳولي لڌو. پيريءَ سان گڏ فقيري، فقيريءَ سان گڏ اميري، راڳ ۽ رنگ جي مهارت سان گڏ شعر و شاعري، صورت ۾ سهڻي ۽ سيرت ۾ سهڻي! رياست ۽ سياست سان گڏ راڄداري ۽ مريدن جي نگهداري، علمي ڪانفرنسن جي صدارت ۽ فقيرن ۽ عالمن سان صحبت، سخاوت ۽ غريبنوازيءَ سان گڏ زماني جي ڪاروبار ۾ ذميدارانه نگاهه، علم ۽ ادب جي فروغ لاءِ ادارا ۽ رسالا، اخبارون ۽ ڪتاب، تصنيف ۽ تاليف، دل ۽ دماغ جي طراوت لاءِ ادبي مجلسون ۽ راڳ ڪانفرنسون، اهي سڀ گڻ هڪ اعليٰ شخصيت جا آهن.

مرحوم بلبل لاءِ سندس همعصر عالمن جو ڪجهه چيو آهي، ان جو ورجائڻ طوالت جو سبب ٿيندو.

سندس شاگرد رشيد ۽ مشهور شاعر، ماستر جمع خان 'غريب' هڪ مضمون ۾ هن طرح 'بلبل' جي تصوير پيش ڪئي آهي. لکي ٿو:

"بلبل جي گفتگو سنجيده ۽ باوقار، موزون ۽ مختصر هوندي هئي. نثر توڙي نظم ۾ سندس طبع، رسا ۽ روان هوندي هئي. سندس دل، دماغ، ڪَنَ ۽ زبان اهڙا ته تيز ۽ ڪليل هوندا هئا، جو ساڳي وقت شعر جو شغل به ڪندو هو ته ويٺلن سان ڳالهه ٻولهه به ڪندو رهندو هو. هر ڪنهن ڏي هڪ نظر ڦيرائي، سڀڪجهه سمجهي ويندو هو. سندس چپن تي هميشه لت لئين مرڪ نمودار ٿيندي هئي. اهڙو ماڻهو اسان وري نه ڏٺو آهي..."

بلبل جي فني مقام جي نسبت ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته جڏهن سنڌ جي شعر و شاعريءَ جي مڪمل ۽ مدلل تاريخ اڃا تائين نه لکي وئي آهي، تاهم مسلم ادبي سوسائٽيءَ پاران ڇپيل سنڌ جي ادبي تاريخ غنيمت آهي. ان جي پهرين ڀاڱي ۾ مرحوم 'بلبل' لاءِ پڻ مختصر تعارف موجود آهي. ان طرح شمس العلماء علامه دائود پوٽي پڻ "سرها گل" ۾

مختصر اوت آندا آهن. ان طرح 'الوحيد آزاد سنڌ نمبر' ۾ مرحوم مولانا وفائيءَ به مختصر ذڪر ڪيو آهي. بلبل جي فن تي مرحوم محمد صديق 'مسافر'، محترم حاجي محمود 'خادم'، ڊاڪٽر خليل، حافظ مرحوم 'بسمل'، ۽ مولانا گرامي جا مقالا، ۽ 'لئين زندگي' ماهوار رسالي جو 'بلبل نمبر' پڻ مطالعي ڪرڻ جهڙا آهن. مرحوم محمد صديق 'مسافر' مختصر لفظن ۾ هن طرح 'بلبل' جي فن جو تعارف ڪرايو آهي، لکيو اٿس:

"ميان شمس الدين 'بلبل' انهن چند شخصن مان هڪ آهي، جي پنهنجي ڪنهن نمايان خصوصيت جي ذريعي سان، عوام الناس جو توجهه پنهنجي طرف ڇڪي وٺندا آهن. سنڌ ۾ شايد ئي ڪنهن اهل قلم يا اهل هنر کي، ايتري ٿوري وقت ۾، ۽ ايتري ٿوري ڪم ڪرڻ لاءِ، ايتري عزت ۽ ڪاميابي حاصل ٿي هجي، جهڙي مرحوم 'بلبل' کي حاصل ٿي. سندس ڪاميابي جو راز سندس خداداد ظرافت ۾ پنهان آهي. روايت آهي ته پاڻ نهايت ئي سليقه دار، خوش طبع ۽ باتميز آدمي هو. دهقاني آدمي ته سندس گفتگو تي موهت ٿِهندا هئا ۽ مهذب شهري به گهڻ متاثر ٿي ٿيندا هئا. سندس فطرت جي رنگ ڪري سندس شعر ۾ جابجا اڻ ڏڪوئيندڙ خوش مذاقيءَ جا فقرا موجود آهن. سندس علميت غير معمولي هئي. پاڻ فارسيءَ ۽ عربيءَ مان چڱيءَ قدر واقف هو. سندس طبيعت ننڍي هوندي کان ئي شعر تي مائل هئي، ۽ پرينديون اردو، فارسي زبان ۾ شاعري به ڪئي اٿس. تنهن کان پوءِ سندس خيال اباڻي ٻوليءَ سنڌيءَ ڏي مبذول ٿيو. سندس 'ديوان بلبل' گو مختصر آهي، مگر آهي وڻندڙ، جنهن ۾ رسمن رواجن، اجائي نٽ شٽ ۽ مغربي تهذيب جي پيچ ۾ آيل نوجوانن تي بعضي جاين تي نيڪا ٽيڪا ٽيل آهي.

ديوان جي آخر ۾ 'ڪريما ايچرل' آهي، باقي غزلن ۾ اعليٰ درجي جو شاعرانہ مذاق آهي. سندس خيال جي شستگي، مضامين جي پختگي، لفظن جي ٻيهڪ، پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي دل کي هڪدم پاڻ ڏي ڇڪيو وٺي."

(تحفہ ساليانہ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد سنڌ).

ان طرح حاجي محمود 'خادم' مرحوم، هن طرح سنڌي شاعريءَ جا دؤر لکيا آهن. لکي ٿو:

"پهريون دؤر اهو هو، جنهن ۾ عربي، فارسي عروض موجب سنڌي شعر چوڻ ۾ ڪين ايندو هو. فقط سنسڪرتي شبدن جي طرز تي لوڙائو بيت، ڏور، ڪافيون ۽ وايون گهڙيون وينديون هيون، جن لاءِ وزن ۽ قافيہ جي پچا ڪانہ هوندي هئي. ڪو اهڙو سنڌي زبان جو مطلب رکندڙ جملو، جو ڪنهن خاص سُر يا لاليہ يا آلاپ ۾ پورو ٺهڪي ايندو هو، تہ ان کي مصرع چوڻ ۾ ايندو هو. اهڙن ٻن-ٽن مصرعن جي مجموعي کي 'شبد' يا 'بيت' ڪري ڪوٺبو هو ۽ اهڙا مصرعا ڏيڍا، منا، ٻيڻا، ٽيڻا يا اڌايا ڪري، راڳ ۾ ڳائڻ سان وائيءَ يا ڪافيءَ جي صورت اختيار ڪندا هئا. هن پهرئين دؤر جي آخرين ترقيءَ جي منزل، قاضي قاضن، شاهہ ڪريم ۽ شاهہ لطيف تي اچي پوري ٿي، جنهن ۾ تورو قافيہ جو بنياد پڻ پوڻ لڳو.

"ٻئي دؤر جي ترقيءَ جي ابتدا خليفي گل محمد 'گل' کان ٿي. هن دور ۾ عربي، فارسي طرز تي عروض جي ڪن خاص ۽ محدود بحرن ۾ سنڌي شعر چوڻ ۾ آيو ۽ اگرچ ڪوشش گهڻي ڪئي وئي تہ سنڌي شعر عربي ۽ ايراني عروض جي آغوش ۾ اچي پلجي جوان ٿئي، تہ بہ قافين جون غلطيون ٿيڻ لڳيون. قبر، نظر، بحر، اثر، شڪر، سحر، سفر، حشر، عقل،

فرض، غرض وغيره لفظن جي تقطيع ۾ ڪو به تفاوت رکڻ ۾ نه ايندو هو ۽ محبت، مشقت، مروت، جهڙا لفظ بروزن 'الفت' ڪري آندا ويندا هئا. قافيي ۾ سوٽ، جاموٽ، ڪوٽ، اک ڀوٽ، نوٽ وغيره جو فرق ڪرڻ ۾ ڪونه ايندو هو. ۽ ذوق شوق سان روڪ ۽ ٽوڪ جا قافيا جام نظر ايندا هئا.

"ٽيون دور موجوده ۽ هلندڙ دور آهي، جو رئيس شمس‌الدين 'بلبل' مرحوم کان شروع ٿيل سمجهڻ گهرجي. هن دور ۾ لغت ۽ قافين جا نقص گهٽ ڪري دور ڪيا ويا آهن ۽ عروض جي ۱۹ بحرن مان ۱۲ بحر، جيڪي اردو ۾ اڪثر مستعمل آهن، سي مروج ٿي چڪا آهن."

ان سلسلي ۾ مولانا گرامي صاحب پڻ سنڌي شاعريءَ کي ٽن دورن ۾ تقسيم ڪري دليل ڏنا آهن. اهو سارو مضمون درج ڪرڻ کان گهٽ آهي.

هرهڪ دور مان چند فقرا نقل ڪجن ٿا*:

(۱) پهرئين دور ۾، قاضي قاضن جي هندي ڏوهيڙي واري شاعري شروع ٿي، جا شاهه ڪريم تي تڪميل تي پهتي.

(۲) ٻئي دور ۾، ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ 'الف' واري قافيه ۾ ٿي. ان ۾ ٺٽي جي مخدومن جا ديني ۽ فقهي ڪتاب، سادي شعر ۾ پيدا ٿيا.

(۳) ٽيون لطيف جو دور آيو. ان ۾ موضوع ۾ جدت ۽ ندرت، ڪلام ۾ رنگيني ۽ شيريني پيدا ٿي. عارفانه ۽ عاشقانه رنگ پيدا ٿيو. سنڌي زبان جو ادبي سرمايو استعارن ۽

---

* مرحوم رئيس ضياءالدين 'بلبل'، هي حوالو منهنجي هڪ مضمون تان ورتو آهي، جو "اديب سنڌ" ۾ ڇپيل آهي. ان کان پوءِ ۱۹۶۳ع مهراڻ ۴-۳ ۾، منهنجو مقالو "بلبل ۽ فن" شايع ٿيو، جنهن کي داد ۽ پسند ڪيائين، ۽ ان کي اضافي سان ڇپائڻ لاءِ راءِ ڏنائين. —غ. م. گ

ڪناين سان وڌيو. خشڪ انداز بيان جي جاءِ تي دلاويز اسلوب پيدا ٿيو.

(۴) چوٿين دور ۾ 'سماع' بہ ساز شروع ٿيو. مولود، مداحون، مرثيا ۽ مناقبا لکيا ويا ۽ ڏيڍ نعتيہ ۽ مدح جا مضمون، شعر جي ساغر ۾ ڀليا ويا.

(۵) پنجون سچل جو دور هو، جنهن ۾ لطيف جي اعتدال پسنديءَ ۽ رمزيت کي رندانہ انداز ۾ پيش ڪيو ويو. 'انا الحق' جو نعرو بلند ڪري، رسم ۽ روح جي وچ ۾ آيل ديوار کي ڊاٺو ويو.

(۶) ڇهون دور، آخوند 'گل' کان شروع ٿيو. فارسي طرز تي غزل چيا ويا. اهو غزل جو عبوري ۽ تجربي وارو دور هو. خيال سادا هئا. رديف ۽ قافيي جا تسامحات جام رهيا، لفظن جي صحت بہ قائم نہ رهي. ان دور ۾ فاضل شاهہ، سانگي مرحوم، گدا، مرتضائي، حافظ 'حامد'، واصل، قادري، قليچ، آخوند قاسم وغيره بهترين شاعر آهن.

(۷) ستين دور جي ابتدا 'بلبل' کان ٿي. 'بلبل' هر پهلوءَ تي لکيو. قومي، عاشقانہ، ناصحانہ اخلاقي، طنزيہ، ظريفانہ، نظم، غزل ۽ مثنويون وغيره. سندس قصيدا، قطعا، زيادہ رنگين ۽ دلنشين، بلاغت ۽ معاليءَ کان معمور رهيا. اڪبر الہ آباديءَ جي رنگ ۾ جديد طرز جي ظريفانہ شاعري بہ اول 'بلبل' شروع ڪئي. ان دور ۾ مرحوم 'مخلص'، ۽ مولوي 'نور' نظاماڻي، مشهور طنز نگار پيدا ٿيا، جن جو فن، پنهنجي جاءِ تي وڏي حيثيت رکي ٿو.

مرحوم 'مخلص' ۽ 'نور' نظاماڻي-جڏهن تہ آرين سان بحث ۾ لڙندا رهيا، تڏهن سندن 'فن' ترديد ڪندي، مزاح

جي اعتدال کان وڌي ڪين ڏک ھڻندو ھو. تنھنڪري ڪين دشمنيءَ جو شڪار ٿيو ھو.

ھونءَ بہ مزاح ۽ ظرافت جو معتدل ۽ محتاط قوام ٿئي ٿو، ان ڪسيءَ ھنھنجي معتدل ۽ محتاط رسو تائين رکڻ ۽ نباھڻ آسان ڪم ناھي. ٿورو متي چڙھيو تہ تلخ ٿي پوندو، گلن سان خار ۽ طنز سان ڪار ھنجي ويندو. ھلڪو اشارو بہ نارو ٻاڪ ڏنبو سوچارو ٿي پوندو. 'بلبل' ان فن کي اھڙو تہ اعتدال ۽ احتياط سان نباھيو، جو ان مان نہ ڪا دل آزاري ٿي ۽ نہ ڪا اشاري بازي سمجھہ ۾ آئي. ھر ڪنھن سندس ڪلام اڙھيو، ھر مخاطب ڪنھن ٻئي کي چاتو. ھرڪو کلندو ۽ مُرڪندو رھيو. ڪو بہ نہ چڙيو ۽ نہ رنج ٿيو. سندس تلخيءَ ۾ شيريني ۽ نمڪيني ھئي، جنھن لذت ۽ سواد کي وڌايو. ھن سنکيي کي مھرو بنائي ڇڏيو، يا ڪوڙي دوا ڪيپسول ۾ کارائي ڇڏي.*

مٿين چند راين جي مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿيندو تہ 'بلبل' کي سنڌي شاعريءَ ۾ ڪھڙو مقام حاصل آھي ۽ ڪھڙي درجي جو مستحق آھي. ان پس منظر ۾ 'بلبل' جي ظريفاڻہ تنقيد جي ضرورت سمجھہ ۾ اچي سگھي ٿي.

مرحوم 'بلبل'، دھليءَ جي جنگ آزاديءَ واري سال ۱۸۵۷ع ۾ تولد ٿيو ھو. ھي اھو زمانو ھو، جنھن ملڪ کي بھترين ماڻھو عنايت ڪيا ھئا. 'ھند' ۾ سر سيّد احمد، حالي، شبلي ۽ اڪبر الہ آبادي، وقارالملڪ ۽ محسن‌الملڪ پيدا ٿيا ۽ 'سنڌ' ۾ حسن علي آفندي، 'بلبل'، الھندو شاھ ۽ بزرگ اسروٽي پيدا ٿيا.

ھي اھو زمانو ھو، جنھن ۾ مغل بادشاھن جي جاگيردارن ۽ تمندارن، صوبيدارن ۽ سردارن جي جانشينن، يعني سنڌ جي زميندارن، غفلت ۽ زوال جي سيج تي، جديد نظام ۽ حڪومت جي لانگ بوٽ

جي اوڪر سان، ڪروٽ بدلائي، اڪيون ٿي ڪوليون جڏهن مشرقي تهذيب ۽ ذهنيت جي سونهري سمي سان، مغربي تهذيب ۽ ذهنيت جي سفيد، سرد ۽ تيز اليڪٽرڪ روشنيءَ جو تصادم ٿي رهيو هو. اهڙي وقت ۾ سخت ضرورت هئي ته مِلَتَ کي بيدار ڪجي ۽ بيدار ڪري خبردار ڪجي؛ بيمار کي مرض کان هوشيار ڪجي ۽ ڪيس مضر اثرات کان پرڪنار ڪجي؛ هن جي حرارت غريزيءَ کي اڀاري، ڪيس مرض تي غالب ڪجي.

ان زماني ۾ سڀ کان وڏو خطرو نئين غير روشنيءَ ۽ فيشن جي وبا جو هو. اسان کي پرغلايو پئي ويو ته قدامت پرستي ڇڏيو، پراڻي لڪير جا فقير نه ٿيو، ڇاڪاڻ ته جهاتي نه وجهو، پر نيچرل رول اختيار ڪيو. هن هوا جو اثر، هندو قوم جلد قبول ڪيو ۽ انهيءَ جا ان وقت جا ليڊر، مسٽر ويرومل بيگراج آريه - ايڊيٽر سنڌي اخبار سکر، مسٽر هرچندراءِ وڪيل پارا هئا، جن هوم رول تحريڪ جي آڙ ۾، مسلمانن جي شيرازه بنديءَ کي ٽوڙڻ لاءِ وڏي ساز سامان سان تياري ڪئي ۽ غلام محمد خان ڀرگڙيءَ جهڙي روشن دماغ ۽ اثر واري ماڻهوءَ کي به پاڻ ڏي ڇڪي ورتائون ۽ ان جي حمايت حاصل ڪيائون.

ان هندو مهاسڀائي ذهنيت وارن ليڊرن، توڙي بدزبان آريه ڪارڪنن، هندو اخبارن ۽ ايڊيٽرن، توڙي هندو نواز ساده لوح مسلمان ليڊرن جو مرحوم 'بلبل'، نهايت سختيءَ سان مقابلو ڪيو. سندن سيني حرڪتن ۽ برڪتن جي قلمي ڪولينهو، ڪين بي نقاب ڪندو ويو.

نتيجو اهو نڪتو جو مرحوم 'بلبل' تي، هندو قوم تي حملي ڪرڻ ۽ سندن خلاف مسلمانن کي ڀڙڪائڻ جي ڏوهه (١٥٣ قلم اپ ڪ) هيٺ مقدمو داخل ٿيو. مرحوم 'بابل' ريمنڊ وڪيل پڌو، مگر هن صاحب، هندن سان رضامندي ڪرڻ جي راهه ڏني، جا مرحوم 'بلبل' جي غيور طبع گوارا نه ڪئي ۽ مرحوم سر غلام حسين (سابق وزير اعظم سنڌ) قومي همدرديءَ جي ڪري سندس فيءَ کان سواءِ وڪالت ڪئي.

ڪيس هلندي، مرحوم 'بلبل'، سنڌ جي خود هندو اخبارن مان اهڙا تہ حوالا ڳولي ڪورٽ ۾ پيش ڪيا، جن هندن جي ڪيس کي جهوري وڌو. فاضل جج، مسٽر اي. سنبڊس، ڪيس بيڊوهي ٺهرائي ڇڏي ڏنو ۽ اٿلندو فريادي ڌر تي فتويٰ ۾ چيائين تہ "هندن برابر خراب روش اختيار ڪئي هئي ۽ 'بلبل' جو ڪجهہ اظهار خيال ڪيو آهي، ان ۾ هو حق بجانب آهي، تہ سنڌ جا هندو بنگال جي فسادين لاءِ بہن ناهڻ لاءِ چندو ڪري رهيا آهن."

ان فتويٰ تي، حيدرآباد سنڌ ۾ وڏو جلوس نڪتو ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ قومي ڪارڪنن خوشي ڪئي ۽ جلسا ڪيا.

ان وقت کان پوءِ، هندو مهاسڀا جي ذهنيت وارا مخالف، شڪست کائي ويا ۽ 'بلبل' مرحوم ۽ سنڌ ۾ همڪار گروهہ جي سياسي بصيرت جو سڪو ڄمي ويو، ۽ حسن علي آفندي واري تعليمي تحريڪ زور ورتو.

مرحوم 'بلبل' هڪ طرف سر سيد احمد جي تعليمي تحريڪ کي پسند ڪيو: پر ان سان گڏ، اسلامي تعليم کي، سنڌ ۾ نيچري خيالات هٿ لتاڙڻ سان اختلاف ڪيو. ان سلسلي ۾ 'بلبل' مضمون لکيا ۽ پنهنجي شعر و شاعريءَ ۾ جديد فيشن ۽ نيچريت جا چوڏا لاٿا، ۽ اسلامي روايات، اسلامي وضع قطع کي محفوظ رکڻ تي زور ڏنو، ۽ ڪيئي ڪتاب لکيائين. پهرئين درجي کان انين جماعت تائين پورو ڪورس لکيائين. ان ڪم ۾ ساڻس شيخ صادق علي ۽ مرزا قليچ بيگ بہ متفق رهيا.

ان دؤر ۾، جيئن اڪبر الہ آباديءَ پنهنجي ظريفاڻہ انداز ۾ جديد تعليم تي تنقيد ڪئي ۽ ان کان پوءِ علامہ اقبال پڻ مغربي تهذيب کي ننديو، تيئن سنڌ ۾ مرحوم 'بلبل' اهو پارٽ ادا ڪيو، ۽ ان ماحول تي ظريفاڻہ انداز ۾ تنقيد ڪئي.

مرحوم 'بلبل' جي فن ۽ تنقيد جو ڪجهہ اندازو، سنڌ ۾ هيٺين شعر مان لڳائي سگهجي ٿو:

گھر کسان لڏيا، نيتو نيچر، تاڪ ڌنا ڌن تاڪ ڌنا،
سير ۾ ٽوپي، هٽ ۾ هنٽر، تاڪ ڌنا ڌن تاڪ ڌنا.

ان ۾ هڪ شعر آهي، جنهن لاءِ مرحوم بسمل چيو آهي ته "ان هڪ شعر تان پين جا ظريفانه دفتر گهوري ڇڏجن." اهو هي شعر آهي:

ڇمڇا ڪانٽا، ڪيٽ پيٽ ڪڙڪڙ، ڇيمبر ۾ ڇيڙس جي تڙتڙ،
شاش ڪرڻ ۾ بيئر شرشر، تاڪ ڌنا ڌن تاڪ ڌنا.

اهو غزل نما شعر طويل آهي ۽ قابل غور آهي.

'بلبل' جو اهو رنگ سندس 'ديوان' ۾ آهي، ڪريما ايچرل ۾ آهي، مامقيما ۾ آهي، ۽ رحيما ۾ به آهي. ان سان گڏ سندس لطائف ۽ ظرائف ۾ به آهي.

مٿين غزل کي پڙهڻ کان پوءِ، بقول پير حسام الدين راشدي:

"ڪنهن جي دل گهرندي ته جنٽلمين ٿي، پاڻ کي خراب ڪري. بيشڪ سنڌ ۾ اڪبر الهه آباديءَ وارو رنگ 'بلبل' مرحوم پيدا ڪيو، بلڪ ان کان به وڌيڪ دوآتشو ڪري ڇڏيائين."

مرحوم 'بلبل'، چارلس ڊڪنس وانگر، ظرافت جي ذريعي، پنهنجي سوسائٽيءَ کي بد اثرات کان بچائڻ لاءِ جيڪو فن پيدا ڪيو، تنهن وڏو ڪم ڪيو. دراصل اها ايجاد ۽ جدت، مرحوم 'بلبل' ئي سنڌي ادب ۾ آندي، ان جو مثال سنڌي ادب ۾ اڳ ڪونه هو. سندس مزاحيه انداز 'يوڪين'، جو ڪم ڪيو ۽ فيشن جو بخار ڪيڏي ڇڏيو. پيو ته 'بلبل' ان وقت، قوم جي زخم تي لشتر وهائي ڪيڏي، جڏهن ڪارو واءُ لڳي رهيو هو، ۽ مسلمان نوجوان، جديد فيشن جي وبا ۾ ونجي چڪا هئا. اهوئي سبب آهي، جو سنڌ جي سڀني محققن متفق ٿي چيو آهي ته 'بلبل' هڪ سچي شاعر جا فرائض ادا ڪيا آهن. سندس تخريبي پهلوءَ، جديد فيشن جا ڪوٽ ڪيرائي ڇڏيا.

'بلبل' سهڻي نقاب ۾ آيل، ڪاري بلا کي پرپان ئي پروڙي ورتو ۽ ان جي خراب اثرات کان اڳواٽ قوم کي آگاهه ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

ائين چئجي ته جديد دؤر جي سومل جي ڪاڪ ۾ جو اسان جا ڪيئي ڪونڌر، ميندرا ٻنجي، محو حيرت ٿي چڪا هئا، تن جي طلسمات کي هن باريڪ بين ۽ حق شناس شاعر ڀريندي ٿي ڀروڙي ورتو، تان جو جدوجهد ڪري، ان کي بي نقاب ڪري، قوم کي سجاڳ ڪيائين ته اها سومل جي ڪاڪ آهي ۽ نه زندگيءَ جو رنگ محل!

'بلبل' جي فن جو اهو ڪمال آهي، جو سندس ڪلام ۾ اڇوڪو اڄشو به هوبهو پيو نظر اچي. اهو آهي پيشنگوئيءَ وارو جزو، جنهن بابت سروجني نيڊو چيو آهي ته:

"شاعر باڪمال جو فن، هڪ پيشنگوئي ٿئي ٿو، ان ۾ مستقبل جا آهڃاڻ ۽ آثار پڻ موجود رهن ٿا."

ظاهر آهي ته تخريبي پهلوءَ کان سواءِ، تعميري پهلو به مڪمل شاعريءَ لاءِ ضروري آهي. انهيءَ خيال سان ڏسبو ته اهو تعميري پهلو به 'بلبل' جي شاعريءَ ۾ بدرجهءِ اتم موجود آهي.

'بلبل' مرحوم قوم جي صحيح جذبات ۽ رجحانات، عقائد ۽ خيالات کي آبياري درست ڪرڻ لاءِ، قوم جي مرده ۽ افسرده روح کي زنده ڪرڻ لاءِ هيٺيان طريقا اختيار ڪيا آهن، جي سڀ غور ڪرڻ جي قابل آهن.

(۱) هن ان زماني جي بزرگن ۽ بابرڪت هستين جي چولهه ڪري انهن جي مدح ڪئي، ۽ قوم کي انهنجن محسنين جي ڪمال ۽ فضيلت کان آگاهه ڪري، سندس دل ۾ عزت ۽ محبت جو بي پناهه جذبو پيدا ڪيو. اهڙيءَ طرح، ڪارلائل جي قياس موجب، سنڌي ادب ۾ هن هيرو ورشپ جو بنياد وڌو، جو هن کان اڳ موجود نه هو. افسوس اهو آهي ته هن دؤر ۾ ان اقطهء نظر کي قطعاً فراموش ڪيو ويو آهي. اهو ئي سبب آهي جو قوم جو شيرازو، پريشان خياليءَ جي نذر ٿي چڪو آهي ۽ هر فرد پريشان به آهي ۽ انارڪسٽ به ٿي چڪو آهي.

هرڪو ماڻهو، ٻنهنجن ماڻهن ۾ رڳو عيب تلاش ڪري رهيو آهي. 'حسن' جو متلاشي جڻ تہ آهي ئي ڪونہ! لڪو قوم ۾ ڪي اهڙا چڱا مڙس ئي رهيا آهن، جن جي ليکي ڪري سگهجي. گويا پوري ملت، بديءَ ۾ مبتلا ٿي چڪي آهي. اصل ۾ جي ماڻهو ان خيال جا آهن، اهي هرو ڀرو صحيح نہ آهن. انهن کي ايترو انتها پسند ٿيڻ نہ گهرجي. "اهڙا ڪي آهين، ڪلجڳ سوڌا ڪاهڙي" تي خيال ڪرڻ گهرجي.

ٻيو تہ ڪنهن ٻئي کي ساراهڻ سيکڻهن جو ڪم ناهي. هن لاءِ وڏي جگر ۽ گردي جي ضرورت آهي. عام طرح سان، ڪنهن جي عيب جوئيءَ يا گلا ڪرڻ ڏي ئي ماڻهوءَ جو نفسياتي ميلان رهندو آهي. 'بلبل' جي وسعت نظريءَ جو داد ڏيڻ گهرجي، جو 'بلبل' دل کولي، قوم جي محسنن کي قصيدي سان ياد ڪيو ۽ ڪين قوم وٽ متعارف ڪيو. سندس قصيدا بہ فني نقطہ نگاهہ کان وڏو معيار رکن ٿا. بقول حافظ بسمل مرحوم، "بلبل جا قصيدا، قاآنيءَ جي فن جي تذڪر جا آهن."

ٻيو تہ ان قصيدہ گوئيءَ ۽ مدح سرائيءَ جي سلسلي ۾ فني نقطہ نظر سان هڪ مشڪل مسئلو، هر قصيده گو لاءِ سد راهہ بڻجي ٿو، جو آهي "لئندي خوشامد" ۽ "حقيقت بياني!" ٻنهي جي وچ ۾ جو فرق آهي، ان کي هرڪو سمجهي سگهي ٿو. هڪ پنهنجي ذاتي دوست ۽ محسن کي ممدوح قرار ڏئي، ان جي مدح ڪرڻ آسان آهي، پر پاڻ کي قومي نقطہ نظر ۾ فنا ڪري، قوم جي ترجماني ڪندي قوم جي محسن جي مدح ڪرڻ، بلڪل مشڪل آهي. ٻنهنجي "زبان" سان مدح ڪرڻ کان، قوم جي زبان بڻجي مدح ڪرڻ مشڪل امر آهي.

'بلبل'، ان فني نقطہ نظر سان، مبالغي آرائيءَ کي نظر انداز ڪري جن جي مدح ڪئي، اهي نہ فقط ان مدح جا مستحق هئا، پر ان سان گڏ اهڙا بہ وڏ يڪ ستائش ۽ مدح جا حقدار هئا. 'بلبل'، قصيدي کي متوازن

۽ مناسب حدن ۾ رکي، ان کي ڀوريءَ طرح اڀاريو، جا سندس پڻ حقيقي ۽ بنيادي خوبي شمار ڪرڻ گهرجي. 'ٻلبل' ڪنهن به ٽڪي ٽامڻيءَ جي لنڊي خوشامد نه ڪئي آهي.

پيو ته 'ٻلبل' پنهنجي قوم کي، پنهنجن ليڊرن جي روشن پهلوءَ کي نظرانداز ڪرڻ کان روڪيو آهي ۽ ٻڌايو آهي ته قوم جيستائين پنهنجن ليڊرن جي روشن پهلوءَ کي نظر ۾ نه رکندي، تيستائين اجتماعي اصلاح جو ڪو به ڪم پايهءِ تڪميل تي نه پهچي سگهندو.

'ٻلبل' اهو به ظاهر ڪيو آهي ته قوم ۽ ليڊرن جي وچ ۾ مفاهمت لاءِ ضروري آهي ته قوم پنهنجن ليڊرن جي نقص ۽ عيب کي هروڀرو تشهير نه ڏئي؛ ڪوشش ڪري، اصلاح لاءِ سوچي، رڳو فساد نه پيدا ڪري، پر باهمي تعاون کان ڪم وٺي سگهي. سندس خيال اهو آهي ته ليڊر جي مقبوليت، قوم جي ترقيءَ ۽ عروج جو هڪ زينو آهي. جنهن قوم، ليڊرن جي تاريڪ پهلوءَ تي نظر رکي خواهه مخواهه نڪته چيني ڪئي آهي، اها ڪڏهن به تعمير پسند ليڊرشپ پيدا ڪري نه سگهي آهي. سندس نقطهءِ نظر اهو به آهي ته نفرت جو جذبو قوم ۽ ليڊر کي هميشه لاءِ جدا ڪري ٿو ڇڏي ۽ انتها اتي ٿي پهچي، جو قوم پنهنجي ليڊرن جي چڱن ڪمن مان به بهره ور ٿي نٿي سگهي.

'ٻلبل' مرحوم، عين سياسي ۽ اخلاقي مصلحت محسوس ڪري، قوم جي اکين اڳيان قصيدي جو شيشو آندو، ۽ سندس اکين اڳيان سندس ليڊرن کي لائق، فائق، دانا، عقيل، همدرد ۽ اعتماد جوڳو ڪري ڏيکاريو؛ ڇو ته سندس خيال موجب، انسان هر حال ۾ خاطي آهي، تنهنڪري جا قوم پنهنجن خدمتگذارن جي خطائن تي چشم پوشي ڪرڻ نه سگهي آهي، سا ڪڏهن به چڙهي ۽ اُسري نٿي سگهي.

قدرداني پيدا ڪرڻ جي سلسلي ۾، ٻاڻ هن طرح چيو اٿس:

قدرداني به ڇا عجب آهي،
جيت قدر ناهه آت غضب آهي.

قدرداني ۽ 'واه' جي وائي،
هي خدا جي عطا، وَهَبَ آهي.

(۲) بلبل مرحوم، خالق اڪبر جي حمد و ثنا نهايت دلڪش ۽ جاذب، زود اثر ۽ دلنشين نموني ۾ ڪري، الله پاڪ جي بي پناهه وحدانيت ۽ قدرت ڪامله جي گوناگون صنعت ۽ خلقت ڏي رجوع ڪرڻ جي پرجوش ۽ پُراثر تلقين ۽ تبليغ ڪئي آهي. ان سان گڏ، غافل مسلمانن جي زنگ‌آلود قلب کي، رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جي محبت واري پارس سان ڪَهَڻَ جي ڪوشش ڪئي اٿس. ان طرح ڪيترن مرده ۽ زنگ آلوده دلين روشن ڪري ڇڏيائين.

الغرض، اسلام جي ٻن ٿنڀن، وحدت ۽ رسالت تي ڪامل ايمان آڻڻ، لاإلٰهَ الاالله سان گڏ محمّد رسُول‌الله جي مفهوم ۽ مطلب کي سيني ۾ سانڍڻ، ان تي عمل ڪرڻ، سندس شاعرانه ۽ اديبانه جدوجهد جو مرڪزي نصب‌العين رهيو آهي. سندس نعتيه ڪلام، هڪ صادق عاشق، هڪ شيفته ۽ وارفته 'گلِ رسالت' جي 'بلبل' جي آه و فغان آهي. درحقيقت، سرڪار دو عالم صلي الله عليه و سلم جي محبت ئي ايمان آهي، بلڪ ايمان جي جان آهي ۽ ايمان لاءِ ساز و سامان آهي.

ان سلسلي ۾ مرحوم 'بلبل' پنهنجي حياتيءَ جي آخري گهڙيءَ ۾ به جو نعتيه غزل لکيو آهي، اهو حضور پرنور صلي الله عليه و سلم کي سندس سچي آتيءَ جي سچيءَ سڪ جو سنيهو، ۽ عقيدت ۽ محبت جي فراوانيءَ جو لاجواب خطاب آهي، چيو اٿس:

"رسول‌الله، امت کي ڇيمَن ۾ نا ڇڏڻ گهرجي."

اهو شعر نهايت رقت انگيز ۽ روح پرور آهي، جو وفات وقت چيو اٿس.

مرحوم 'بلبل' پنهنجي فن ۽ ڪلام سان، انهن ٻنهي چيزن، توحيد ۽ عشق نبوي کي وري چمڪايو.

(۳) مرحوم 'بلبل'، مسلم قوم کي تهذيب ۽ اخلاق جي راھ تي هلڻ لاءِ وڏندڙ ۽ آپارندڙ انداز ۾ آمادہ ڪيو ۽ 'تصوف' جي بهترين ۽ عملي دستورالعمل تي هلي، تزڪيہ نفس لاءِ تيار ڪيو. ان سلسلي ۾ دليا جي فاني هجڻ، فقر و فاقي کي پسند ڪرڻ، عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهڻ، جدوجهد ۽ جهاد ۾ گذارڻ، ڪسر نفسيءَ ۽ فروتنيءَ سان پيش اچڻ، اتفاق ۽ اتحاد سان قومي شيرازہ بنديءَ کي مضبوط ڪرڻ لاءِ بهترين ڪلام چيائين.

(۴) مرحوم 'بلبل' پنهنجي فن، ادب، شعر ۽ نثر سان، مسلم قوم کي پنهنجي صحيح مقام کان آگاھ ڪيو ۽ کيس پنهنجي خيرالامت هجڻ جو احساس ڏياريو ۽ کيس 'من عرف نفسہ، فقد عرف ربہ' واري مقام کان واقف ڪيو، جيئن لطيف، روميءَ ۽ اقبال جي شاعريءَ جو مرڪزي خيال آهي "پاڻ سڃاڻ"، جنهن کي فلسفيانہ انداز ۾ "خودي" تو سڏجي، ان ڏانهن 'بلبل' پڻ سهڻي اسلوب سان دعوت ڏني آهي، جيئن اقبال چيو آهي:

وهي هے تيرے زمانے کا امام حاضر،
جو تجهے، غائب و موجود سے بيزار کرے.
دے کے احساس زيان، تيرا لهو گرما دے،
فقر کے سان، چڑھا کر، تجهے تلوار کرے.

'بلبل' جي فن ۾، نفي ۽ اثبات جي آميزش، ان شعر جي بصيرت تي دليل آهي.

(۵) مرحوم 'بلبل'، پنهنجي شاعريءَ ۾ خالص علمي ۽ ادبي، لساني ۽ فني پهلوءَ کي محفوظ رکيو ۽ سنڌي زبان نهايت سليس ۽ سلوڻي، دلڪش ۽ عام فهم ڪم آندائين. شعر جي رواني، شيرين بياني، وزن جي پختگي، بندش جي چستي، سنڌس فن جو ڪمال آهي. ان طرح نوان استعارا ۽ ڪنايا، لطائف، ظرائف، تمثيلون ۽ تشبيهون پيدا ڪري، ٻوليءَ کي رنگين ۽ لمڪين بنائي ڇڏيائين.

بقول حاجي محمود خادم، ”ولڪين ۽ مرصّع نثر جو موجد مرحوم ’بلبل‘ آهي، خود مرحوم مخلص ۽ مرزا قليچ بيگ مرحوم به سندس تقليد ڪئي آهي.“ ان طرح جناب مولائي شيدائيءَ جي چوڻ موجب:

”بلبل ٻهريون انشاپرداز ۽ صاحب طرز اديب هو، جنهن مسلم صحافت جو مقام سنڌ ۾ بلند ڪيو، سنڌي صحافت جو بنياد وجهندڙ ’بلبل‘ هو.“

ان طرح ڊاڪٽر خليل جي چوڻ موجب:

”بلبل مرحوم، واقعي قومي روح، زبان جي سادگي ۽ عام فهم عبارت پيدا ڪرڻ جي خيال سان سنڌ جو حالي هو ۽ ظريفاڻه ڪلام ۽ اصلاحي شاعريءَ جي خيال ڪان اڪبر الهه آبادي هو ۽ اخلاقي ۽ مذهبي شاعريءَ جي مد انظر تي سعدي ثاني هو.

آخر ۾ عرض ڪندس ته ’بلبل‘ ڪان ڪجهه اڳ ۽ ڪجهه پوءِ توڙي سندس دؤر ۾ ڪيترائي اهڙا شاعر پيدا ٿيا آهن، جي عظمت ۽ قابليت جي لحاظ سان، بلبل مرحوم ڪان بدرجها آتم هئا؛ پر هنن جو ڪلام ايترو مقبول عام ٿي نه سگهيو، ڇاڪاڻ ته اهو سندن فن ۽ ڪلام، دماغي ڪاوش جو مرهون منت هو، ۽ زور طبع جي پيداوار هو، تنهنڪري تڪلف سان پيدا ڪيل، مصنوعي صنعت ڪڏهن به حيات دوام حاصل ڪري نه سگهي.

ان جي برعڪس، ’بلبل سنڌ‘ جي صدا اڄ به سرزمين سنڌ جي فضا ۾ گونججي رهي آهي، سندس شاعري اڄ به سامعين جي مرده جذبات کي بيدار ڪري رهي آهي، بقول اقبال:

وه بلبلِ نالان تها، اس اجڙے گلستان کا

سندس تخلص به عجيب آهي... ’بلبل‘ هزار داستان، انيڪ قسمن جي لولين ۽ سُرن جو مالڪ پرانده آهي، تيئن ’بلبل‘ به هزار داستان آهي، سندس شعر ۽ ڪلام، بيان ۽ لطق، هر رنگ ۽ ڍنگ تي آهي. ’بلبل‘ خوشيءَ ۽ غم، حسن ۽ عشق، شاديءَ ۽

خانہ برباديءَ تي اوحہ ڪنان رهي ٿو، تيئن 'بلبل' جي حياتي بہ اهي عناصر ٿي رکي. 'بلبل' قوم جي غم ۾، غمرانگيز ڪلام چيو، 'بلبل' مسرت جا لغما ڳايا، 'بلبل' حسن جي سحرانگيز ڪيفيت کي بيان ڪيو، 'بلبل' عشق جي واردات جو نقشو چٽيو، 'بلبل' قوم جي مسرت ۽ ڪاميابيءَ ۾ حصو ورتو، 'بلبل' قوم جي خانہ برباديءَ تي دلدوز مرثيا چيا. اهي چارئي عناصر، سندس 'ديوان' ۾ موجود آهن.

'بلبل' چوهٺ ورهين جي عمر ۾ ١٣- سيپٽمبر ١٩١٩ع ۾ وفات ڪئي. مرحوم شمس‌العلماء قليچ بيگ فرمايو آهي:

شاعرِ ملک سنده شمس‌الدين - کہ از وبود عالمي بہ شگفت.
بلبلي بود او کہ باستقار - درِ معنيٰ، عجيب تر مي سفت.
بود او شمس، بر سپهرِ سخن - کرد آخر غروب روي نهفت.

'بلبل' مرحوم جي علمي ادبي فضيلت، تو ڙي شخصيت تي ڪافي بحث ڪيو اٿم، هت آخر ۾ سندس سياسي بصيرت تي فقط بہ-ٽي حوالا عرض ڪندس.

اول اوهان ان دؤر ۾ پيدا ٿيل هوم رول تحريڪ جو ڪجهہ تصور ڪيو، جنهن جي چڪر ۾، سنڌ ۽ هند جا وڏا وڏا مسلمان ليڊر اچي چڪا هئا. اهو دؤر ١٩١٨ع ۾ وڏو ممڻ مچائي چڪو هو. گانڌي، گوکلي، اينيءَ بيسنٽ ۽ ديوان مرليڌر ان تحريڪ ۾ حصو وٺي رهيا هئا. سنڌ ۾ غلام محمد خان ڀرڳڙيءَ جهڙو پرجوش، مخلص ۽ ديانتدار ليڊر بہ متاثر ٿيڻ کان رهي نہ سگهيو.

ان دؤر ۾ مرحوم 'بلبل' ڪتاب 'جام جم' لکيو. ان ۾ هند جي سياسي پس منظر، هندن جي انگريز پرستيءَ ۽ مسلمانن جي حق تلفيءَ تي مفيد ۽ معلومات افزا انگ اکر پيش ڪري مسلمانن کي خبردار ڪيائين، تہ هو پنهنجي حقن لاءِ جداگانہ تنظيم ڪري ڪن ۽ بلڪل جدا محاذ قائم ڪري، پنهنجن حقن لاءِ جدوجهد ڪن. 'جام جم' جي ٥٦ صفحي تي 'بلبل' مرحوم لکيو آهي:

"ڪرڪن سان پڪريون ڳنڍجي حق ٿا. ڪهڙن ٻنهي سان چڙيون نه آڏامن! اسان جي هستي، اسان جي قوميت سينئي ڪان متي هٿ ڪهڙجي، هندن ڪان صدبار وڌيڪ اسان جا پوليٽيڪل حق آهن. هو هميشه اسان جا محڪوم هئا، انگريز جي چاپلوسي ڪري، هاڻي اسان جا حاڪم ٿيا آهن. اجا وڌيڪ حاڪم ٿيڻ گهرن ٿا. اسان جا الهن ڪان به وڌيڪ ڳالتي پيڪا حق هٿ گهرجن، پر جدا، ۽ نه ڳنڍ."

'بلبل' جو هيءُ آواز، علامه اقبال ۽ قائداعظم ڪان، تنوڙي الهه‌آباد واري اجلاس ۽ لاهور جي پاڪستان ريزوليشن ڪان، پاويهه سال ڪمن اڳ جو آهي، جنهن ۾ پاڪستان ۽ جداگانه قوميت جو روح موجود آهي.

ان طرح وفات وقت، بلڪل پورين پساهن ۾ سندس زبان مان هي لفظ اڪتا:

"هندن جا بجڪا ڏار ڪريو ۽ مسلمانن جا بجڪا ڏار ڪريو."

اهي لفظ پاڪستان جي تاريخ ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکن ٿا.

بهرحال، هن مقدمي ۾ بلڪل مختصر طرح سان، مقدمي جي رعايت سان، مرحوم 'بلبل' جي تعارف ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. عرض آهي ته صاحب ذوق، گرامي صاحب جو مقالو "'بلبل' ۽ سندس فن" (مهراڻ، ۲/۴-۱۹۶۳ع) به مطالعه ڪن، جيئن 'بلبل' متعلق سڀ گوشا روشن ٿين. انهن مختصر لفظن سان، هن مقدمي کي ختم ٿو ڪريان.

- ضياءالدين. ايس. 'بلبل' (مرحوم)
۱۵- فيبروري ۱۹۶۵ع

قطع تاریخ ـ وفات بلبل

مشھور عالم ۽ شاعر، اکبر الھ‌آبادي‌ء جي شاگرد رشيد، جناب ڊاڪٽر عبدالمجيد صاحب صديقي مرحوم، 'بلبل' جي قطع تاريخ ۾ هن طرح پنھنجي جذبات جو اظهار ڪيو آهي:

چراغِ علم، شمس‌الدين بلبل،
سراجِ حلم، شمس‌الدين بلبل.
سخندان خوب، شمس‌الدين بلبل،
زبانِ مرغوب، شمس‌الدين بلبل.
اديب سندھ، شمس‌الدين بلبل،
نقيب سندھ، شمس‌الدين بلبل.
رفيق قوم، شمس‌الدين بلبل،
شفيق قوم، شمس‌الدين بلبل.
رئيس مهر (ميھڙ)، شمس‌الدين بلبل،
فصيح شهر، شمس‌الدين بلبل.
ڪمالِ شعر، شمس‌الدين بلبل،
جمال شعر، شمس‌الدين بلبل.
چنين معروف آن ممدوح من بود،
امير مجلسِ شعر و سخن بود.
محبّ ملک و قوم دين و ملت،
سراپا پيڪرِ لطف و شرافت.
ز روح شاعري، لبريز جامش،
نگاهش دوربين، پخته ڪلامش.
ظرافت بذله سنجي، خوش ڪلامي،
در اصناف سخن، في‌الجمله نامي.
بسال سيزده صد سي وهفتم (۱۳۳۷ ھ)،
به بست و هفت ذي‌الحج المکرّم.

به فردوسِ برین، آسوده جانش،
همیشه رحمتِ حق، بر روانش.

بگویند عاشق صادق نه میرد،
اگر میرد، حیاتِ نو بگیرد.

بماند یادگار از گلشنش گل،
ضیاءالدّین و شمس‌الدّین، بلبل.

ز "صدیقی" دعا این باثر باد،
مدام او زنده و پاینده تر باد.

تقريظ

مرحوم حاجي محمود صاحب 'خادم' لاڙڪاڻي

مفڪر جي معنيٰ جي هر ڪنهن کي خبر آهي، پر هڪ اعليٰ مفڪر جو معيار ڇا هئڻ گهرجي، تنهن بابت ڪجهه چوڻ گهران ٿو.

جاڻڻ گهرجي ته هڪڙا مفڪر اهي آهن، جي حڪمت ۽ فلسفي جا دقيق ۽ عميق مسئلا ۽ لت لوان لظريا پيش ڪن ٿا، جهڙيءَ طرح بوعلي سينا، امام غزالي ۽ ڪانٽ. ٻيا اهي آهن، جن جذبات ۽ مشاهدات جا در شهپارا، فن جي رنگ ڍنگ ۾ پيش ڪيا؛ مگر اها ڪوشش يا ڪاوش نه ڪيائون ته عوام تي ڪو خاص اثر ٿئي، يا ساڻهو ان کي سمجهن. هنن جو فڪر خالص فن خاطر هوندو آهي. ٽيون گروهه انهن مفڪرن جو آهي، جي فن کي غرض يا غايت يا انتها نٿا ڄاڻن، پر انهن کي انساني حياتيءَ جي سنوار ۽ سڌاريءَ خاطر ڪتب آڻن ٿا. هن قسم جا استادِ فن، عملي ۽ اصلاحي پهلو رکندڙ آهن.

شاعرن جو سرتاج، صوفي حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليہ الرحمة ۽ شيڪسپيئر هن قسم جي مفڪرن جا عمدا مثال آهن.

اهڙيءَ طرح 'بلبل' مرحوم به هن معيار جي مفڪرن مان هو. سندس لشان امتياز هي آهي، ته هن جي فن جو اثر ان وقت جي سوسائٽيءَ تي لهايت عمدو ٿيو ۽ عوام جي اخلاق جي اصلاح ۾ لهايت ڪامياب ٿيو. انهيءَ ڪري هن پاڻ کي ملڪ جو مفڪر ۽ شاعر ثابت ڪيو ۽ قوم ۾ لهايت خوشگوار انقلاب آڻڻ جو باعث بڻيو.

منهنجي خيال ۾، هڪ اعليٰ مفڪر کي ٻن ڳالهين تي نشانيون آهن: هڪ ته هن ڪا جدت آفريني ڪئي هجي؛ ٻيو ته هن سوسائٽيءَ ۾ نئون روح ڦوڪيو هجي ۽ لوان جذبا پيدا ڪري ڪو اثر وڌو هجي؛

۽ ٿيون ته هن ۾ پيشنگوئيءَ جو مادو هجي ۽ قوم خواهه وقت جو پورو پورو نبض شناس ثابت ٿيو هجي. هنن ٽنهي ارڪانن ۾ 'بلبل' مرحوم بالڪل پورو آتري ٿو، ان جي ثابتيءَ لاءِ مرحوم عبدالله صاحب 'بسمل' ٽکڙائيءَ جا ڪجهه ويچار، 'بلبل' مرحوم متعلق پيش ڪريان ٿو. فرمايو اٿس:

"سنڌيءَ ۾ هو پهريون شاعر آهي، جنهن ظرافتي نظم لکيو. هو پهريون اديب آهي، جنهن ظرافت ۾ ملڪ ۽ قوم جي خدمت ڪئي.

"هو پهريون ماهر تعليم آهي، جنهن ظريفاڻي ڪلام جي زور تي، سنڌي مسلمانن کي انگريزي علم ڏي راغب ڪيو.

"هو پهريون رفارمر آهي، جنهن ظرافت جي رستي، انگريزي تهذيب جي عيبن کان مسلمانن کي آگاهه ڪيو.

"هو پهريون سياستدان آهي، جنهن ظرافت جي رستي، حڪومت جي رشوتخور آفيسرن ۽ علماء ڪرام ۽ پيران عظام جي مخرب ڪارروائين تي تنقيد ڪئي.

"هو پهريون شاعر آهي، جنهن ظرافت جي رنگ ۾ ڪريما سعديءَ جي تضمين لکي، قوم جي اصلاح ڪئي.

"هو پهريون اديب آهي، جنهن موجوده سليس نثر لويسيءَ جو رنگ پيدا ڪيو، جو خاص طرح اخباري دنيا ۾ بلڪل ڪارائتو ثابت ٿيو."

هن پوئين راءِ ۾ 'بسمل' مرحوم سان حضرت 'مخلص' مرحوم به شامل آهي، جنهن 'بلبل' جي وفات تي، پنهنجي رسالي 'ڪشڪول' ۾ افسوس ڪندي لکيو آهي:

"'بلبل' مرحوم سنڌ جي مسلمانن ۾ پهريون اخبار نويس هو ۽ پهريون شخص هو، جنهن ظرافت جي ميدان ۾ شاعري

كئي ۽ هونئي هڪ صحافي هو، جنهن پهريان پهريان
صحيح معنيٰ ۾ ايڊيٽري ڪئي ۽ موجوده سليس ۽ پراثر ۽
رنگين مضمون لوبسيءَ جو سڪو ڄمايو."

ان وقت جو عالم فاضل مخدوم محمد الور صاحب ڀاٽائي لکي ٿو:

"جيترو مون تجربو ڪيو آهي ته انين ئي معلوم ٿيو آهي
ته ڪنهن به بد ڪم کان روڪڻ ۽ قوم کي سڌارڻ ۾ اسان جي
ڏکين اسپيچن، تحريرن ۽ تصنيفن به اهڙو اثر نه پيدا
ڪيو آهي، جهڙو 'بلبل' جي ظريفاڻي طرز قوم کي شرمسار
ڪري، پراثر بنايو آهي."

مون هن کان اڳ مختلف تحريرن ۾ ڄاڻايو آهي ته سنڌي شاعريءَ جو جديد دؤر 'بلبل' مرحوم کان شروع ٿئي ٿو. آءٌ وڌيڪ چوندس ته صحيح معنيٰ ۾ قومي شاعري به 'بلبل' مرحوم شروع ڪئي، جنهن لاءِ هن هيٺيان پنج طريقا استعمال ڪيا:

(١) 'بلبل' قصيدي کي قاآنيءَ جي منزل تائين پهچائي، ان کان هر طرح نهايت مفيد قومي ڪم ورتا.

(٢) توحيد، رسالت ۽ ٻين اسلامي ۽ اخلاقي موضوعن تي، شاعري ڪري، ايمان ۽ اسلامي تهذيب ۽ روح کي تازو ڪيائين.

(٣) نيچرل شاعري ڪري، قوم کي قدرت آشنا ۽ حقيقت پرست بنايائين.

(٤) سعديءَ جي ڪريما کي نئين پيرايه ۾، سنڌيءَ جي چاشني سلائش سان محفوظ ڪيائين، جا اڄا ڪيترن کي برزبان ياد آهي.

(٥) نوان استعارا، نيون تشبيهون، نيون تمثيلون، نيون ترڪيبون، چست بندش، شوخ ادا، فصاحت ۽ بلاغت جهڙيون خالص فني خوبيون، سنڌيءَ ۾ پيدا ڪري، ٻوليءَ جو ادبي پهلو روشن ڪيائين.

اُهو ظاهر ڪري چڪو آهيان تہ 'بلبل' مرحوم رڳو اديب يا شاعر ڪونہ هو، پر هو سياسي ميدان جو بہ هڪ سرگرم ڪارڪن، عمدو ليڊر، مفڪر، مدبّر ۽ عوام جو دلدادو، مجلسن جو مور ۽ جادو بيان مقرّر پڻ هو.

(۱) هن، حسن علي افنديءَ سان گڏ، پولي ڪميشن ۾ وڃي، نهايت جفاڪشيءَ سان الڳ اڪر ڪيڍي، تحريڪ هلائي، "دکن انگريڪلچر رليف ايڪٽ" کي سنڌ سان لاڳو ڪرايو.

(۲) خاندان جي ملڪيتن بچائڻ لاءِ قائد اعظم جي پيش ڪيل مسودي جو فائدو وٺي، سنڌ لاءِ وقف علي‌الاولاد جهڙو مفيد قانون پاس ڪرايائين.

(۳) سال ۱۹۰۷ع ۾ جڏهن آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ٿي، تڏهن سنڌي مسلمانن لاءِ هڪ ٺهراءُ پاس ڪرايائين ۽ فارسيءَ کي نصاب ۾ داخل ڪرڻ جي رٿ جي تائيد خود وقارالملڪ صاحب ڪئي هئي.

(۴) 'مسلمان ۽ تعليم' نالي ڪتاب ڇاپرائي شايع ڪيائين ۽ پنهنجي ڳوٺ ۾ انگريزي اسڪول برپا ڪيائين، جو پوءِ وڏي هاءِ اسڪول ٿيو.

(۵) بلبل مرحوم پهريون ميلّي ۽ قومي جذبي وارو شخص هو، جنهن ترڪيءَ جي جنگ، يا جنگ بلقان دوران، 'هلال احمر' جي تحريڪ کي سنڌ جي سرزمين تي آندو ۽ زور وٺايو.

(٦) اينيبيسنٽ جڏهن هندستانين کي مذهبي رنگ ۾ ٻيلائي، انگريزي حڪومت جي چار ۾ ان سڌيءَ طرح وڌيڪ مضبوط جڪڙڻ جو ڊولڳ رچايو ۽ هوم-رول جي تحريڪ جاري ڪئي، تڏهن 'بلبل' مرحوم، هوم رولي چال جي اصليت پرروڙي، ان جي خلاف زوردار تحرّڪ هلايو ۽ مسلمانن کي خبردار ڪيو تہ هو هن جي پيچ ۾ نہ اچن.

(٧) اهڙيءَ طرح، مسلمانن لاءِ جدا قوميت جي صدا بلند ڪرڻ وارو پهريون مفڪر ’بلبل‘ هو.

پنهنجي ڪتاب ’جام جم‘ ۾ لکي ٿو:

”خدا کي دانهن آهي تہ مسلمانن جي حال تي ڪو رحم ڪري، ان جو اهو مطلب لاهي تہ مسلمان اصل پوليٽيڪل ميدان تي نہ اچن، مات ڪري سمهين پون، نہ نہ! بيشڪ هو واسطو رکن ۽ مذهبي ۽ ملڪي حق گهرن. غلاميءَ کان آزاديءَ جا پتهہ پچائين. اسان جي قوميت سيني کان متي هئڻ گهرجي.“

(جام جم، ص ٥٦، سن اشاعت ١٩١٨ع)

پاڪستان لاءِ گويا هيءَ پهرين صدا هئي. ان وقت جا مسلم ليڊر، رکو چند مذارن ملڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيا هئا، تڏهن ’بلبل‘ مرحوم جداگانہ قوميت جو آواز بلند ڪيو.

غرض تہ ’بلبل‘ مرحوم جي سياسي تحريڪ جو ليڪ لتيجو هي نڪتو جو بنسبت پين قومن جي، مسلمانن تي نہ انٽيپيسنٽ جو ڦاسافيڪل رنگ چڙهيو ۽ نہ مغربي فيشن پا ان جي پالتو نيٽو ليچري جو اثر ٿي سگهيو ۽ نہ سهاميائي هوم-رول چال ڪامياب ٿي.

مسلمانن انگريزي تعليم کي ورتو، پر مغربي ذهنيت کان بہ خوب خبردار ٿي ويا ۽ ان جي وڪڙ ۾ نہ آيا ۽ پنهنجون پرائيون روايتون قائم رکي سگهيا.

’بلبل‘ پهريون شخص هو، جنهن پاڪستان جو عملي طرح پهريون قدم کنيو.

’بلبل‘ مرحوم، پنهنجي دوست حسن علي خان انديءَ واري مرض بليءَ ۾ مبتلا ٿي، تاريخ ١٣-سيپٽمبر ١٩١٩ع تي هن دارالفنا

ڪان جدا ٿي ويو، تڏهن ’پو‘ يان لفظ جي سندس وات ۾ ان لڪتا، سي هي هئا:

”هندن جا ٻجڪا ڏار ڪريو ۽ مسلمانن جا ٻجڪا ڏار ڪريو.“ شايد پاڪستان جي هيءَ پيشنگوئي هئي.

شاعريءَ جو هي موجوده هلندڙ دور، رئيس شمس الدين ’بلبل‘ ڪان شروع ٿيل سمجهڻ گهرجي. ان متعلق تفصيل سان هن ڪان اڳ مون گهڻو بحث ڪيو آهي. ان کي مطالعي ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾ سنڌ جي اوائلي اصناف، بيت، ڏوهيڙي، ڪافيءَ ۽ وائيءَ ڪان وٺي، عروضي شاعريءَ تائين تبصرو ڪيل آهي — والسّلام.

”خادم“ لاڙڪاڻوي

٢٥- جنوري ١٩٥١ع لاڙڪاڻو.

ديباچو

بسم الله الرحمٰن الرحيم

رئيس القلم، مرحوم رئيس شمس الدين "بلبل"

سخن آفرين ۽ سخن رسان جي سلسليوار واجب الثنا تحية، حمد ۽ صلواة کان پوءِ، شائقين لڪته چين، مضمون معاني ناظرين، دقيقه بين، شعر و سخن ۽ لڪته داني جي طبع جوهر شناس، الماس قياس آماس تي مسڪين، شمس الدين هيچمدان، مصنف ديوان جو هي التماس، بصد نياز ۽ هراس، ذهن نشين ٿو ڪري ته عالم دنيا ۾ ڪا جنس، ضد کان خالي نه آهي، هر نعمت لاءِ حسد، هر گل کي خار، هر گنجَ تي مار ۽ هر سخن تي نڪته چيني ضرور هوندي ئي هوندي. الهيءَ اشڪال مثال کان، از اول تا حال، ڪوئي نه بچيو آهي. مگر باوجود ان دؤر رشڪ آمود، انگشت اعتراض آلود جي، سندن اشتغال باڪمال چمڪند و رهيو. مصنف ۽ بي ريا صرافن باصفا جي محڪ ـ مدد سان سندن مال سخن زلال کي ڪو نقص نه پهتو، ۽ هرهڪ جي زماني گذرڻ کان پوءِ، سيڪو پنهنجي متاخرين لاءِ، معانيءَ جو باني نظر آيو، پر جڏهن ته هن زماني ناپائدار جو بنياد، درگذر ۽ ڪل يوم ابتر تي رکيل آهي، ڏينهون ڏينهن سيڪا حالت گهٽ ٿيندي رهي آهي، هر وقت، جي وقت، پنهنجي روش کي رَوش ڏياري، نئون انون چمڪو ولايو آهي.

ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته محاوره ۽ اصطلاح تقريريءَ خواهه تحريريءَ، لظم يا نثر ۾، ہوئين ہوئين وقت، سڌاري جو ڳالت ڏيکاريو آهي ۽ ڏيکاريند و وڃي. سچ؛ سيڪا شيءِ موسم سان ميئي، سيڪا حالت رسم سان سنئي لڳندي آهي، پر تنهن ۾ به پيئي فرقا،

انصاف ۽ اعتراض جا هليا اچن، جي اهي ٻـ الهيءَ ڦيري ۾ نئون رانگ روپ پيا وٺن.

سخن جو تہ هاڻي رڳو لاڪ وڃي رهيو آهي، پر ان جي پردن، وجه اسباب ۽ اقل کي، قياس ۽ انصاف جو وجه آهي. غرض اهو معاملو اهڙو آهي، جو تاآخر پنهنجي هڪ نہ ٻئي رانگ ۾ هليو ايندو.

مطلب ڳالهہ جو هيءُ آهي تہ هاڻي بہ ويچارا ماڻهو، پنهنجي قدر آهر، شعر ۽ سخن جو چرچو پيا ڪن ۽ اها خصوصيت يا خلقت سڀ کان علحدي آهي. البت علم جي چالدي، انهيءَ قرار جي قائم ڪرڻ لاءِ ضروري آهي، نہ تہ 'سيماب' ڏار، پنهنجو ذاتي ڪم ڏئي ٿو.

هن وچ ۾، مصنف پنهنجو ڪجهہ احوال بيان ڪري ٿو، جنهن ۾ ڪو مايو علم عروض خواهہ فن وغيره جو بہ ڪونہ آهي. محض از رو شوق جي ابتدا کان طبع شعر تي مائل هئي، ٻوءِ پنهنجي وسعت آهر، ڪنچو ڪو شعر چئي، پنهنجي شوق کي پورو ٿي ڪيو. بهرحال، اڪثري اردوءَ ۾ ۽ ڪي فارسيءَ ۾ خيال رهندو هو، پر سنڌي شعر بلڪل قليل.

اتفاق، انقلاب زماني ۽ ڪششِ آب و دانـي کان ڪراچيءَ ۾ قسمت ٿيي ۽ اتي ايڊيٽري اخبار 'معاون' جي ۾ معيشن ٿيو، پر هاڻ پنهنجي وطن ۾ زمينداريءَ جي ڪاروبار ۾ مشغول آهي.

اخبار ۾ شاعرانِ حال جي شغل ۽ غلغل، چندان سنڌي شعر ڏي راغب ڪيو. انهيءَ وچ ۾ ڪي مختلف رديفن جا غزل بـ بعض چوڻ ۾ آيا، پر اڪثري جو مطالعي هندي اخبارن کان طبع، ظرافت ڏي مائل هئي ۽ اهوئي طريقو، دل وندرائڻ جو گويا طبع انس ڪري ورتو هو، تنهنڪري ٻورن ٿي ڏينهن ۾ خيال دامنگير ٿيو تہ الهن پراگنده غزلن، ظريفانہ، ناصحانہ عاشقانہ خواهہ اخلاقي، اصلاحي، مذهبي ۽ ديني کي گڏ ڪري، باقي انهن ۾ ٻيا غزل جوڙي رديف وار هڪ مختصر ديوان ڪٺي ٿاهجي، جيئن عمر جو يادگار

۽ رهي ۽ دوستن، دور افتادن لاءِ سوکڙي (خواهہ کهڙي ۽ هجي) ٿي پوي. ان خيال کي تقريباً ٻن هفتن ۾ پورو ڪري، ڇپائڻ جو شوق پيدا ٿيو. ان کان اڳ فقط ڏهه ٻارهن يا سورهن غزل، مختلف لهجيل هئا.

اگرچ هن باغ ديوان ۾، خار خاسي جا بہ از حد آهن، مگر تڏهن بہ اعليٰ قسم جي ظرافت ۽ لطف گلزار معالي کان خالي نہ آهي.

ڪتاب شايع ڪرڻ، گويا پاڻ کي انگشت نمائيءَ جو هدف بنائڻو آهي، پر جو پاڻ کي، "پاڻيءَ ۾ وجهندو، سو ٿڌڪن کان ڪيئي ڏڄندو."

انگشت نمائي بہ چڱي، پر ماڻهن جا بہ عجيب غريب خيالات آهن. هڪڙا تہ حال جي شاعر يا ڏٺل وائٺل جي شعر ڏي نهارين بہ ڪين! گو، ان ۾ ڪهڙي بہ ماهيت هجي. حالانڪ سندن امتياز جو وري اهو حال تہ جيڪڏهن متقدمين جي غزل ۾، متاخرين جو ٽالو ڪٿي وجهجي تہ جيڪر هزار عيب پيا ڪڍن، پر جيڪڏهن متاخرين جي غزل ۾، متقدمين جو ٽالو وجهجي تہ هولڊ ڪو ٽالو بہ نہ وٺي! سچ چولدا آهن تہ "وڻ چڙهيو واپاري ڪنيو ڪاٺي ۽ لاڻ چڙهيو چور ڦاهيءَ چڙهي."

ٻين جو رايو آهي تہ حال جي شاعرن جو شعر، سڀ مجاز جون ڳالهيون آهن، الهن ۾ اجائي افاظي آهي، جن مان نڪو فائدو نڪو حظ! يا چولدا تہ سائين ڏسو هانوڪا شاعر، ڇا پيا چون!

حالانڪ هر مجاز کي حقيقت آهي، سالڪ مجاز مان بہ اهائي معني ڪيدي، پنهنجو روحاني لطف ٿا وٺن ۽ وڌائين، پوءِ شاعر پلي تہ ڪهڙي بہ خيال ۽ حال تي چيو هجي!

دانا ماڻهو، ظرافت ۽ مزاح، مذاق ۽ هَجُو، تعريف ۽ طَنز، غزل ۽ هزل وغيره جي اشعار مان بہ ڪو عمدو نتيجو ڪيدي، حظ حاصل ڪن ٿا. نئين محاوري ۽ اصطلاح جا لفظ، ڪلام ۾ آڻجن تہ اها بہ يڪ گونہ رونق آهي. ڪلُّ جَدِيْدٌ لذيذ.

ڏيڻ جو چوڻ آهي ته فلاڻو شعر، فارسيءَ يا اردوءَ مان ترجمو ٿيل آهي. هيءَ چوري آهي يا چوندا ته هن ۾ ڪهڙي فضيلت آهي. پر اهو لٽا ڄاڻن ته شعر جو ترجمو ڪرڻ ۽ نباهڻ هڪ فن صنعت آهي. ڪيترن وڏن شاعرن به ائين ڪيو آهي، بلڪ ان بابت مشتاقن جون فرمائشون ٿينديون آهن.

مثلاً قدسيءَ جو شعر آهي:

آلـوده قـطـرات عـرق ديـده جـبيـن را،
اختر ز فـلـک مـي نـگـرد روي زمين را.

ان تي اردوءَ جي نامي شاعر، 'سوداء' چيو آهي:

آلـوده قطرات عـرق، ديکهـ. جبين کـو،
اختر پڙي جهانکين هين فلک پر سے زمين کو.

ڏسو ته هي لفظ به لفظ ترجمو ٿيل آهي، ته ڇا چئبو ته هيءَ به چوري آهي! شاعر جو خيال ڪجي ته استاد وقت جو هو!

هن ديوان ۾ فقط اٺـڏهه غزل ظريفاڻا، لـو مذهبن جي لاءِ اردوءَ جي مضمونن جو ترجمو آهن.

چوڻون، ڪي ماڻهو تضمين ڪرڻ تي اعتراض آڻيندا آهن تـه ناحق، متقدمين جي شعر کي خراب ٿا ڪن يا ڪارڻ ٿا. حالانڪ تضمين ڪرڻ، شعر ۾ وڏو فن ۽ حڪمت آهي. هڪ نئين تازگي ۽ عمدي صنعت پيدا ڪندو آهي، جيئن پـيـولـدي وڻ، خاص صنعت ڏيکاريندو آهي.

غرض، ماڻهن ۽ ڪـوهـن جـا منهن بند ڪرڻ ناممڪن آهـن. جيڪڏهن انهن اعتراضن جـا سبب بيان ڪجن تـه پـوءِ ڪتاب اصل مطلب کان ڦري ويندو، جو ته اسان کي 'ديـوان' لکڻو آهـي ۽ نـه تاريخ.

اهي ٻـه-چار ڳالهيون، هت ڏيڻ ضروري ڄاتم، جـو ويچاري 'بلبل' کي گهڻن زاغ و زغن جي چنبءِ طعـن ۾ اچڻو آهـي، پـر

گلشن مصنفن ۾ پيريا ۾ غلوڻ "الانسان مرکب من السهو والنسيان" سان پناھ ٿو وٺي.

جيڪڏھن ساري ديوان سان ڪو ھڪ ـ اڌ شعر به ڪنھن کي پسند اچي ته بوءِ ان جي صلي ۾ ساري خطا ۽ خامي معاف ڪرڻ فرمائي. قليل عرصي ۾ ايتري شعر چوڻ تي ۽ منھنجي ڪم مائگيءَ تي وزن آڻي، پورو بار عتاب خطاب جو رکن. بلڪ درگذر فرمائين، خار سَهو کي گلزار تصحيح سان مٽائين.

شمس الدين، 'بلبل'
ميھڙ (سنڌ)
٢٤- جمادي الاول سنہ ١٣٠٨ هجري
٦- جنوري ١٨٩١ع

متن

(دیوان بلبل)

بسم الله الرحمٰن الرحيم

سر سخن جي سونهن اول، پاڪ پرور جي ثنا،
خلق جـي رزّاق ۽ خـلاّق داور جي ثنا.
ٿيو ڪلام الهام، امر و نـَهي جو جنهن تي نزول،
واجب آهـي، تنـهـن سچي سالار سرور جي ثنا.
همدم و همراز، هردم، هم مصاحب، يار غار،
صدق دل سان چئو سدا، صديق اڪبر جي ثنا.
هو دلاور ديـن جو حضرت عـمـر ابـنِ خطاب،
زينتِ دل، زينتِ محراب و مـمـبـر جي ثنا.
ڪامل الايمان ۽ صاحب حـيـا، جـامـع قـرآن،
ڪر عجب عثمان، ذوالنّوريـن انـور جي ثنا.
جي ڪريمن سان مدامي، آب ڪوثر کي پيئن،
جـو ڪيِ، اسدالله غالب، شاهه حيدر جي ثنا.
مـالڪِ جنّيّت آ، سـيـده نـسـاءالـعـالـمـيـن،
رڪن ٿـي ايمان جـو، شبّـيـر، شـبّـر جي ثنا.
حـمـزه و عباس، اعليٰ مـرتـبـہ، افضل امير،
ڪر سندي ٻارهن امـامـن، سلڪِ گوهر جي ثنا.
پـوءِ سـنـدن اصـحـاب ۽ اولاد ۽ ازواج تـي،
تابعن ۽ تـبـع تـابـع هـوءِ هـر هـر جي ثنا.
عـالـمـن ۽ صـالـحـن ۽ مـومـنـن ۽ ڪاملن،
چـار مذهب جي امـامـن، ديـن گستر جي ثنا.
۽ طـريـقـہ معرفت جـي سلسلن چشتي سندي،
پـر تنهين ۾، نقشبندي خـضـر رهـبـر جي ثنا.

پاسبان اسلام جو سلطان اعظم شاه روم،
سنڌ ۾ ڪونسل تنهين جي خانبهادر جي ثنا.
متجمع احباب وارن دوستن سپني سميت،
۽ "معاون جي معاون چاپ دفتر جي ثنا.
يار ۽ غمخوار، واقفڪار، سپ سنڌ و پنجاب،
خيوش اقرب، صله رحمي، هر برادر جي ثنا.
تو وطن "ميهڙ" سندو، وه وه جو دل کي وڻي،
هر در و ديوار رونق، باغ بازر جي ثنا.
هيءَ ثناخواني نه ٿيندي، هونءَ ته هرگز دلپسند،
جي ڪندين تون ڪين "بلبل"، دوست دلبر جي ثنا.

منجهه شان، لبن لعل، بدخشان چوان ڇا،
مرجان ڪان مرجان ٿي، بيجان چوان ڇا.

ياقوت کي جو قوت، جگر خون ٿيو هردم،
پاپوش تي چسپان جي ٿئي پان چوان ڇا.

بشسر جي سراسر تي جو گوهر ۾ ڳهر آهه،
درد ان ۾ دُرِ دانشهِ دندان چوان ڇا.

جهومڪ سندي جهالر ۾ جو جوهر بہ جواهر،
تنهن ڪن کي انهيءَ ڪان جو دڪان چوان ڇا.

جو چاه ڪري، چند تہ زندوني ٿئي بند،
ان چاه زنخدان کي زندان چوان ڇا.

اقرار ۾ انڪار جو بيڪار ڪري ڪو،
احسان فراموش کي انسان چوان ڇا.

حاسدَ کي ٿئي ساڙ، جو هن فهمِ سخن ۾،
غلطي ۾ ٿئي غلطان تہ شيطان چوان ڇا.

مضمون جو ميمونؔ نہ انصاف ڪري صاف،
معنيٰ جو نہ ٿئي مان، تہ ارمان چوان ڇا.

’بلبل‘ جي غزلخواني ۾، غلغل جي شغل ڪان،
نارَس ٿئي نادان، سخندان چوان ڇا.

تڪيندي ٿڪي پيام، تارَن ۾ تارا،
ڏيو وَر پون ٿا، سي پارَن ۾ پارا.

ائين هوت هاريان ٿو هنجون هجر ۾،
وهن ٿا ڦڙا، جئن نيسارن ۾ سارا.

ڳوليندي اوهان جي ڳلي آئي هٿ ۾،
پٽلي پيا ويا سڀ، ويچارن ۾ چارا.

ٿي هڪ ڪاري ڪاڪل، ۽ ٻي شام ِ فرقت،
ڪيا ان ۾ دل ياد وارن ۾ وارا.

ڪڙي بند زلفن جي اهڙو زبون ڪيو،
لڳي تارَ ۾ تارَ، ڳارن ۾ ڳارا.

ائين تون سچو سائين، سهڻن جي وچ ۾،
ٿو سونهين جيئن تاجدارن ۾ دارا.

محبت ۾ جيڪي وَڏيا، سي نہ موريا،
ڪري برهہ، ’بلبل‘ بيمارن ۾ مارا.

جمالت جو بيان ظاهر، ذرا جانان ڪيو چو ٿا،
ائين ٿي، پاڻ کي مٺو ميان منهن سان ڪيو چو ٿا.

رخ ِ انور، هزارن کي، ڪيو حيران حيرت ۾،
تنهين کي ڀول سان ڀيهر وري حيران ڪيو چو ٿا.

جيڪي عشاق آهن، رنج ۽ ايذاءَ ۾ راضي،
دل آزاري، انهن جي اي مُلا، ارمان ڪيو ڇو ٿا.

اسين آزاد آهيون، منهن رکون ڪنهن جي نه ملت ۾،
ادا اي واعظو! هت ذڪر دين-ايمان ڪيو ڇو ٿا.

رکيا قاضي رهيا ڪوڙا، وتن ٿا برهمن بيبيا،
اجايو بحث تن سان، انگريزيدان ڪيو ڇو ٿاه

جيڪي آهي سو هت آهي، رکيو اولو آ آخر جو،
اوهان پو، نرڪ توڙي سرڳ جو سامان ڪيو ڇو ٿا.

گلستان جي در و ديوار تي زاغ و زغن ويهي،
ٻڌي 'بلبل' سنديون باتيون، اوهان 'ڪان ڪان' ڪيو ڇو ٿا.

وڃي هڪ چاپ تي ويهي برانڊي کي ڪيون ها ها،
الا يا ايها الساقي، ادر ڪاساً و ناولها.

زمينون زر ڦُرائي، پو وڃي پئو قرض ۾ ڪاهي،
ڪه عشق آسان نمود اوّل، ولي افتاد مشڪلها.

مڙي جي پاڻ ۾ ممبر، جو ڪن ٿا ڪنهن ڪميٽيءَ کي،
نهان ڪئي ماند آن رازي ڪز و سازند محفلها.

وٺن ٿا عيب انگريزيءَ مٿي، جو هي سنڌي جاهل،
ڪجا دانند حالِ ما، سبڪسارانِ ساحلها.

ولايت ڏي وڃي تو ميل اسٽيمر، ڪيو جلدي،
جرس فرياد سي دارد، ڪه بر بنديد محملها.

ڏني آ پير مون کي پادري لڪچر سنڌءِ لذّت،
ڪه سالڪ بيخبر نمود، ز راه و رسم منزلها.

ٻڌي وارن ۾ وانگوڙا، هلي ٿي ميس جڏهن 'بلبل'،
ز تابِ جعد مشڪينش، چه خون افتاد در دلها.

جي وس پڄي ڪو منهنجو، ڪيان وات ساڻ وارا،
دردا ڪہ راز پنهان، خواهد شد آشڪارا.

وڪڻي هي مِلڪ ساري، ڪيان ترت مان تياري،
باشد ڪہ باز بينم، آن يار آشنارا.

ڏاڙهيءَ ۾ هٿ جٿين جو، پادر پريتّن جا سِرَ تي،
گر تو نمي پسندي، تغيير ڪُن قضارا.

سانجهيءَ صبوح چاڙهج، پري پنگ جو پيالو،
تا بر تو عرضه دارد، احوال مُلڪ دارا.

ڪِنِ ۾ تني جون ڳالهيون، ڳارين چون دل کي،
دلبر ڪہ در ڪفِ او، موم است سنگ خارا.

ميلي ۾ تون وڃين جي، مجرا ڏسين تنين جا،
در رقص حال آرد، پيران پارسا را.

پنڪو ڳچيءَ ۾ پاتل، جي کيھليو ڏسين تون،
اي شيخ پاڪدامن، معذور دار مارا.

قلقل صراحي مان ٿي، "بلبل" ٻڌو هي غلغل،
هات الصبوح هيّوا يا ايّها السّڪارا.

سراپا جو امثال آهي عجب،
عجيبن جو احوال آهي عجب.

ڏنو زلف جو پيچ، رخسار تي،
اهو جيم ۾ دال آهي عجب.

پرون 'بي' سندي باسم، بيني الف،
طرح، نقطہ ۽ خال آهي عجب.
دهن 'ميم'، داناءَ دلبر سندو،
جو قرئت قرأت ۾ هي قال آهي عجب.
ستي ياد نالو سراسر سندس،
فقرن سندو فال آهي عجب.
ٽيو اسم اعظم، سندس پنج انگشت،
عزيزو هي اشکال آهي عجب.
ڪرڻ لاءِ پرواز، پريتَن طرَف،
هي 'بلبل' پر و بال آهي عجب.

ڏسان ٿو خواب ۾ چاٽي ٿو هڪ رب،
ڪہ آمد ناگهان، دلدارم امشب.
صفائي ميرَ کي ڏني، پتلون پاتم،
بحمدالله نيڪو کردارم امشب.
ڪلب اندر وڃي ڪاني تي ويٺس،
ڪہ سرپوش از طبق بردارم امشب.
چيم دل ۾ تہ ٿيندس عيسوي اڄ،
چو منصور ارڪني، بردارم امشب.
چيو، هڪ ميم مون کي، مٺي ڊئر سرّا!
رسيده طالعِ بيدارم امشب.
ولايت ڏي وڃي ٿيان گل تي 'بلبل'،
ازين سودا ڪہ در سر دارم امشب.

گھرجي شائق کي هڪ پيالو شراب،
الصبوح الصبوح يا احباب.

هڪ پري چهره پڻ هجي همدم،
المدام المدام يا احباب.

ڪٿي هٿ آبرو ۽ مال اتان،
پس بنوشيد دائما مئي ناب.

جي حياتيءَ کي تون حلال ڪرين،
مئي نوشين بخور، بہ بانگ رباب.

آئي اڌ رات جو ڪُٽي تي چئو،
افتح يا مفتح الابواب.

حيف تن کي هجي جو سانجهيءَ سان،
ڪہ بہ بندند ميڪده بہ شتاب.

خوب بيهوش بڻج اي ’بلبل،
فاتقوالله، يا اولي الباب.

ڪنهن فڪل سان تون وڃي هڪوار ڦٻ،
تني ڦٽيءَ جان وار ۾ اي يار ڦٻ.

ڏس تہ هو ساغر صراحي ٿا وڄن،
مئي سندي محفل ۾ نئي ميخوار ڦٻ.

چونہ خدمت خوبروءَ جي تو ڪرين،
ڪنهن نہ ڪنهن ڪم ڪار ۾ بيڪار ڦٻ.

يار کي اڄ عطر جو آ انتظار،
تون ڪٿي بغچو بڻي عطار ڦٻ.

من رقيبن ۾ بہ کو رخنو پوي،
رات جو چوريءَ، گهمي چوڪار ڦب.

ڇڪو ولين پيو، بوءِ، بالائي بهار،
هاڻ 'بلبل' گل اندر ٿي خار ڦب.

عسرت ٿي رسي عشق کان، ايذا ۾ رهي اپ،
سو طرح سخندان جا طعنا ٿو سهي اپ.

چاندوڪي جو سنسو نہ ڪر اي يار چمن ۾،
جي نيڻ ڪٽي توڏي تہ اکڙين ۾ لهي اپ.

مٺہ رخ مٿي موتين جي نہ جهالرڪي سنوارج،
نارنج ۾، ان ريس جي، ٿي رت نہ وهي اپ.

محبوب، لڪي سوگهو ٿي سمهجانءَ مبادا،
پاسي ۾ ڏسي، پنهنجي پيو پٺہ نہ پٿهي اپ.

گردش ۾ اچي، ڦيرو نہ ڏئي، ابتو هي گردون،
بيراهہ، انهيءَ ٿاهہ ۾، مون سان نہ ٿهي اپ.

هن باد بهاري جو آه انجام خزان تي،
'بلبل' نہ سهي گل سان، پيو ڪنڊين ۾ کهي اپ.

سترِ سون تي سجهن تو ڏس ڪيو سپ،
مڙئي، سر تان لنگهي منهنجي ويو سپ.

اجا يي جي هجڻي کو دل ۾ ارمان،
اهي ي ڏک اچي مون کي ڏيو سپ.

وئي جي جان منهنجي، فڪر چا جو،
اوهان جو ڪم تہ بس پورو ٿيو سپ.

سهان تو کین تنهنجي کین، هکڙي،
ستم سر تي سڀُم، تنهنجو، پيو سڀ.

رقيبن روبرو آئي ڏنو سم،
پريئ مون کي چيو: پيالو پيو سڀ.

سڏائي گلرخن، عشاق کي چيو،
جي 'بلبل' ٿيو ته هيئن سيک ۾ جيو سڀ.

اٿي پهر مون کي توهان جي آ تات،
ڏکن جو لنگهيو ڏينهن، رنجور رات.

اول بيوفا تون ٿئين بر غلط،
ننڍي ۽ وڏي کي اها وائي وات.

پلي چا پيو گذري، وهي واپري،
کڏي کير ويهي،کو توسان کهات.

وهامي سگهو رات وئي وصل جي،
ملا کي لڳي، حي" عالي الصلوات.

هٿي کير توسان مٺو مفت ۾،
پڌين کين ٻوڙا تون "بلبل" جي بات.

ادا هن ره روان ۾، دم غنيمت،
عمر جي کاروان ۾، دم غنيمت.

ڏهاڙن چشن جو هي چهچٽو آهه،
دنيا جي ننهن ۽ هان ۾، دم غنيمت.

پکي ماڙي نه جي توکي ميسر،
کڇي، کنڌي، مکان ۾، دم غنيمت.

اگر حاصل نہ ٿيو حلوو ۽ پوري،
تہ چانج، خشک نانُ ئي، دم غنيمت.
سواريءَ لاءِ جي فيل و شتر ناهہ،
پيادي پا، روانُ ئي، دم غنيمت.
کٿي مشهور جي نالو نہ ٿيندو،
تہ بهتر، بي نشان ئي، دم غنيمت.
کري وٺ بوستاني گل جي "بلبل"،
اٿئي باغِ جهانُ ئي، دم غنيمت.

جانِ جان، پنهنجو يار آهي ڪٿ ِ،
مهربان، پنهنجو يار آهي ڪٿ ِ.
ڪٿ پلا، دور، دل موافق ٿئي،
آسمان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.
جو آڏائين ٿو محل ۽ ماڙيون،
هي جهانُ پنهنجو يار آهي ڪٿ.
مون تہ توکي چيو هو، هي محبوب،
اي ميان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.
جتي هردم ٿي گذ گذاريوسون،
سو مڪان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.
شوق ٿئي شعر جي چوڻ جو ڪيئن،
قدردان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.
گهرُ بنائيج نہ باغ ۾ "بلبل"،
باغبان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.

یدِ بیضا، سچن جو آهي هٿ،
شال مون تان نہ هوت لاهي هٿ.

جو سخن ۾ رکي نہ دست رَسي،
سو سهپرين جو ڪيئن سراهي هٿ.

هو ڪري ڪيئن هي ماهيت معلوم،
جنهن جو هن هاجَ ۾ نہ آهي هٿ.

روز، باغِ جنان جو گل ٿي چنو،
ڏس، حبيبن جو ڇا نہ چاهي هٿ.

آسمان پيي، اچي زمين تي پوي،
سوز وارو جي هوند ساهي هٿ.

محتسب جي تہ ميڪدي ۾ اڄ،
مستُ، پڳڙي هٿي تو ڊاهي هٿ.

ڪوئي "بلبل" سان گل وفا نہ ڪري،
ائين منهنجو ڏنو آ، ڏاهي هٿ.

دل وڃي تون عرض ڪر، دهلين متان دلدار وٽ،
ڇو نہ حق تنهنجو ٿئي ٿو، جاءِ پهلودار وٽ.

نوڪ ابروءَ جي نوائي، دل کي سٽيو سيندڙ وٽ،
ڏس تہ سودائي ٿئي ٿو، قتل ڪيئن بازار وٽ.

ڪٿي بتَڇي، ما بي چنَئي دلڙي، ڏکن جي ڏنگَ ڪان،
جنهن ڪيو مسڪن مدامي، پنهنجو آهي مارَ وٽ.

ڇا پڇين ٿو حال اي آزاد، سِڪ وارن جو سِر،
لٽڪندو ڏسندين ڪڏهن، يا تار وٽ، يا دار وٽ.

ڪٿي پلا سيماب جهڙي دل وٺي يڪجا قرار،
اڄ چڙي وٺي چين ڏي، ڪلهه رهي تاتار وٽ.

ڏِس تہ توکي دل چوان ٿو، پٿج نظر جي تيرڪان،
جان ڏئين تان ترت ٿيندءِ، نَنڍُر جان، خونخوار وٽ.

اي صبا، قاصد صبح جا، ڪر الله ڪارڻ هي ڪم،
وڃ ڪنيون، صلواة جو هديو، سچي سردار وٽ.

واٽ تي ويندي، گلستان ۾ اگر ڳڌجيئي گل،
چئينس، رهندين ڪيترو هن بوءِ، خانہ خار وٽ.

هجر ۾ آيا هزارين ٿي عيادت لاءِ دوست،
تون پڇين پي ڪين آئين "بلبل" بيمار وٽ.

دل لڳي لاءِ، دل ڪري جهٽ پٽ،
سہ رخن تي وڃي مَري جهٽ پٽ.

حسن اکيان هي دل، پتاشو ڏس،
جيئن پاڻيءَ ۾ ٿو ڳري جهٽ پٽ.

جي ڪيان ٿو سوال بوسي جو،
هٽ هٽي ٿو وڃي، ڀري جهٽ پٽ.

يارَ جا نين، فير باڪس جهڙ،
باهہ تيليءَ ۾ جئن ٻري جهٽ پٽ.

ڪٿي ناصح ادا مان صبر ڪريان،
ڏک لڳو، سو نٿو ٽري جهٽ پٽ.

جي تون حيلا ڪئي هزار ڪرين،
ڪٿي لڪيو نالري، پڙي جهٽ پٽ.

صحبتِ بد سندو آثَر بَد ٽَئي،
ڪير ڏُڏَ جي ٻئي، ڪري جهٽ پٽ.
وَرُ ڏئي ٿي گلاب جي گل تي،
اچي "بلبل" ذري جهٽ پٽ.

ڪري ٿو ڪونہ ڪنهن ڪي ياد پرپٽ،
هجي، پر هانو ٻيي همزاد، پرپٽ.

جڏهن ڪنهن ملڪ مان ماڻهو لڏي ٿو،
تہ ڇا آباد، نا آباد، پرپٽ.

سنواري زلف، دل جي دام ڪارڻ،
وڏي آ ڇَوُڻ، اڄ صياد پرپٽ.

رقيبن جي ڇني ڇو منهن مٽي ٿو،
ٻڌي ٿو ڪونہ هيڻن فرياد پرپٽ.

وڪالت، عَقد لئي، هي آشڪ، ڪافي
ٿئي ايجاب جو ايجاد، پرپٽ.

فقط تون نامہ بر، نالو ٻڌائج،
ڏسان ڇا ٿو ٿئي، ارشاد، پرپٽ.

سندءِ قامت جي "بلبل" ڪان ٻُڌي قال،
رهي سڪ ۾ ٿو سَرُو آزاد، پرپٽ.

وئيءَ شيءِ جو ارمان، آهي عبث،
حياتيءَ جو سامان، آهي عبث.

جيئڻ ناهہ جيتوڻيڪ، جڳ ۾ گهڻو،
هي گوندر جو گذران، آهي عبث.

کيو آدَ، پرَن، هڪ اشاري سان، پيو،
ڪُٺيءَ کي هٿڻ ڪانُ، آهي عبث.

ڪَرن اشڪ اظهار ٿا رازَ کي،
هي طفلن جو طوفان، آهي عبث.

دونالي دو چشمن ۾، بينيءَ جي مٿڪ،
نظر لاءِ نيشان، آهي عبث.

اچائي ٿو لالي لَبن جي پرين،
چپن ۾ چپڻ پان، آهي عبث.

عبادت ڪرڻ آهه افضل مگر،
بنا عشق، انسان، آهي عبث.

ٻُڌي داستان، منهنجو، دلبر چيو،
ديواني جو ديوان، آهي عبث.

جهانَ جي گلن کي نه "بلبل" ڏي دل،
عبث باغ، بستان، آهي عبث.

خطوط برگِ سمن، ياسمين، چا باعث،
رهي ٿي، شوخ کي چين، برجبين، چا باعث.

چڙي ٿو زلف کي چوڙي، او منهن مٿي محبوب،
وجهي ٿو باهه ۾ ورق عنبرين، چا باعث.

سوال بوسهٴ لب تي، کلي دندانِ يار،
چيو ته پي نه، اي شيرانگبين، چا باعث.

ٻڌم ته ڪالهه انهيءَ خوبرو جي خال مٿان،
وڪيو ٿي، زاهد، ايمان و دين، چا باعث.

رکھو نہ اهل زمين کي آهہ راهہ پيمائي،
رهي ٿو، چرخ ۾ چرخ ٻرين، ڇا باعث.
اهو تہ 'بلبل' کي باغبان ڏسج تعبير،
رهي ٿو، خار سان، گل همنشين، ڇا باعث.

زلف، جو سيني سڄڻ تي آهہ سپ،
کونہ ٿئي ٿو، ان سان تنهن کي ڏاڍ ڏپ.
ڇو لڙي پيو آهہ پستانن مٿان،
کير جي چشمي تي تنهن کوڙيو آ ڇپ.
ڏک سندي، صحرا نوردن تي، اي ڏينهن،
تپ گهڻو، فرقت جو آ پيو کين تپ.
گرچہ تون مرهم موافق ٿو رکين،
پر سڄڻ، منهنجو ٺري ٿو کين ٺپ.
گرد، گردش سان نہ گذجي ماهہ کي،
شمع رو تي آهہ کاٺوئن جو کپ.
چشم جو باشو چمن ۾ حسن جي،
دل جي 'بلبل' کي کٽي ويو ڏيٺي جهپ.

ٻري ٿي، آگ اندر ۾ اچي نہ ٻاهر ٻاڦ،
اچي نہ ميٺ ٻريان منجهان ٿي ٻاهر ٻاڦ.
فلڪ تون پاڻ سنڀالج، متان ٿئين پرزا،
اچا تہ هاڻ اٿي ٿي، اَللهَ تو آهر ٻاڦ.
ٻرهہ جي ٻاهہ جا ڀپکا کري ٿي، سيني ۾،
جلي وڃي هي بدن، جي کري نہ واهر ٻاڦ.

ڪري ٿي، گرمهي گردون تي هيءَ جو لاف و گزاف،
بٺي نہ سا تپش دل جگر جي ماهر ٻاڦ.
بنايو ٿي جي فسون سازَ، مار فرعوني،
سڙيو سو مار سحر، آئي جڻ ٿي ساحر ٻاڦ.
اٿاري ٻاهہ کي "بلبل" ٿو شعر جو شعلو،
ڪڍي جي، شور و شرر جي سخن سان شاعر ٻاڦ.

ڪوڏَ سيو يارو مون کي، دل بردہ دلبر جو علاج،
اي ادا آهي بہ ڪو هن مرضَ مضطر جو علاج.

زلف جي ڏنگ جو وڇي، جڻ حال جو کيءَ سان ڪير،
تنهن چيو، ٿيندو اسان کان ڪين اژدر جو علاج.

اڄ ڏسي اک جي اشاري سان عجيبن هئن چيو،
مَتر ڏسون ڪھڙو ملان ٿو چاٽي منظر جو علاج.

سڀ طبيبن ٿي چيو، ٿيندو نہ ڪڏهن ڪارگر،
طب، ارسطو جو نہ لقمان جو نہ اڪبر جو علاج.

ٿا چون، جرّاح، هڪڙي زخم ابروءَ کان سواءِ،
ٿا ڪيون سڀ، تيغ، خنجر، تير، تبر جو علاج.

بوسہ لب ۽ گزندِ ڏند جو هي ڏسُ مليو،
ڪونہ ٿئي هيري وڍيل ۽ لعل احمر جو علاج.

دل کسي جا گلبدن، سا ڪٿ وري موٽي ملي،
هاڻ پانئج صبر "بلبل"، پھرين نمبر جو علاج.

غافل وڃي ولايت، لنڊن ليڊيءَ ساڻ لائيج،
سو قرب سان ڪرستان، وڃي جرچ ۾ چوائيج.

سيڪ ناچ، راڳ تن جو، پڻ بينڊ باجو بلڪل،
پو خوب بڻجي بابو، پيو بينڊ بد بجائيج.

پهراڻ، پائجامو، پٽڪو، ونيت، بوچڻ،
ڏئي ڇڏ تنين ڪي، ٽوپي، پتلون، ڪوٽ پائيج.

ممبر ميونسپل ٿي، ڏي خوب مُڇ کي موڙو،
مخلوق کي رنجائي، ميٽنگ ڪي ڇمائيج.

پنهنجا عزيز، اقرب بيڪالا چاڻ احمق،
سرمست سرخرو ٿي "صاحب" سدا سڏائيج.

مجلس ۾ تنهنجي ڪارو ماڻهو نہ مور گهرجي،
ڏئي ڊاهہ "ڊير فل" جو تنهن کي درئون تڙائيج.

تڪبير ۾ وڃي ٿي، مرغ ۽ تتر جي لذّت،
گردن مروڙي، تن جي، پيو جوش ۾ جلائيج.

ماڻهو هي واهٽي سڀ ٿا جانور جان؟ ڪائن،
چمچا، ڇريون ۽ ڪانٽا، ٽيبل مٿي رکائيج.

سنڌي نفر ۽ نوڪر، سڀ چور ۽ چريا هِن،
بٽڙيل ۽ ببرچي، لنڊن منجهان منگائيج.

ملان توڻي برهمڻ، بيهودگي بڪن پيا،
وعظن ۾ ڪين تن جي، پيو مغز کي کپائيج.

بي. اي. جو شوق، 'بلبل' رک رات ڏينهن دل ۾،
پيا خيال خوف خطرا، عقبيٰ سندا ڀلائيج.

ئينهن جو نياپو، صبا آندو کٿي ناياب اڄ،
منجهه بهارِ حسن آهي، برهه کوليو باب اڄ.

زلف ان جي کان جو آئي، زهر آلودي نسيم،
ناگهان ٿي نيشزن، پيو دل ۾ پيچ و تاب اڄ.

لعل لب کان، نرخ، شب جي لعل جو کسجي چڪو،
مي سٽي اراهه سرخيءَ جي ٿيا خوناب اڄ.

يوسفِ ڪنعان جو، يارو حُسن ٿيو جلوه نما،
خيال ۾ ڪنهن خو و جي جو ڏٺم، خوش خواب اڄ.

ڪر خدا! خير، طرحِ غير تي ٿي اڪبرِ ٿري،
چشم سان چورائيندو ڪو، عقل جو اسباب اڄ.

دام ۾ ڪنهن گل قا جي ٿيو گرفتاريءَ جو شوق،
ترڪ ڪيو، 'بلبل' تڏهن پيخوف، دانهِ و آب اڄ.

حوصلو دل جو ٿي ويو، هار ڪجهه، سينگار ڪجهه،
ناز ڪجهه، غمز ڪجهه، رفتار ڪجهه، گفتار ڪجهه.

وصل جي پيغام تي محبوب، ورنديءَ ۾ چيو،
ٿي مذبذب، بين ۾، اقرار ڪجهه، انڪار ڪجهه.

جانِ جانان کان، پنهنجي سوال جو گهريم جواب،
... ڪيائين، چار ڪجهه، ناچار ڪجهه.

چا هي ان ۾، آهه، معشوقن جو معمولي عمل،
عاشقن کان عار ڪجهه، بيزار ڪجهه ۽ پيار ڪجهه.

پيو نشان کهڙا اسان ۾، ڪفر جو ڏسندين ادا،
خالُ خط خسار ڪجهه ۽ زلف جو زنار ڪجهه.

آھ فتنني کي سمھاريو، در سندس اھنيو رکي،
خواب جي خمار کجھ ۽ اڄ اکين بيدار کجھ.

ھمدم و ھم باش، 'بلبل' سان رھي ھر وقت تو،
عشق جو آزار کجھ ۽ درد دل افگار کجھ.

واٽ وحدت جي، غير واري پيچ،
بلڪ ديھي دُنيءَ جي ساري پيچ.

پاڻ ڇانئج تہ، پاڻ 'تون' آھين،
ھن ڪچھارت جي ڳالھ ڳاري پيَچ.

نفس اماره سان نہ رک الفت،
اھڙي سرڪش جي سرباري پيَچ.

مُنھن تي مڙوءِ پو، ڳلا جو گھرُ،
تنھن دُوُروئي جي يار، ياري پيَچ.

رکي شانہ، تون شوق جي شب جو،
زلف جي پيچ، پيچداري پيَچ.

رک، دَمَ ۾ عدَمَ، نفيءَ جو تون،
ڪري اثبات، 'لا' جي لاري پيَچ.

روز وحدت جي باغ مان 'بلبل'،
سر بہ زانو ٿي سبز ناري پيَچ.

ياد وارن ڏي تہ يڪدل يار اچ،
درد دوريءَ ساڙيو، دلدار اچ.

من گھريا محبوب، ماھي، سون سڄڻ،
ماھرو منھنجا مٺا منٺار اچ.

وٺي سَحَرَ تنهنجي سڄڻ سڪ سوز ۾،
هئن ڪان ٿو ساهہ جا سينگار اڄ.
هجر ۾ ٿيون هارجن، هنجون هزار،
هوت، هيڪر، هيج مان هڪوار اڄ.
هرگهڙي، هرڪر، اوهان جي ٿي هُري،
تون هلي هاڻي، هنئين جا هار اڄ.
نينهن ۾ تنهنجي نسورا، نازنين،
نيرَ جا نيشين وهن ٿا، نارَ اڄ.
برهہ ۾ 'بلبل' رهي ٿو بيقرار،
بيوسيءَ بيحد رکيا هِن بارَ اڄ.

اسان جي انتظاريءَ جو الله لڳ آ، نظر ڪان پڇ،
شرارِ شوق جا شعلا، اچي اک جي شرر ڪان پڇ.

اوهان جي هجر ۾ جانان، ٿيو هت حال آ هيٺو،
ڪيان ڇا ڳالهہ پنهنجي، پاڻ تون ساري شهر ڪان پڇ.

جگر جو لخت ٿي ڪاڏم، ۽ دل جو خون ٿي پيتم،
گواهي تان اچي، ڪاهي، ڪا دل ڪان پڇ، جگر ڪان پڇ.

پڇين ٿو غير ڪان ڇا يار، منهنجي غم سندي حالت،
وهائي آهہ جا مون تي، اها منهنجي اندر ڪان پڇ.

رکي تحرير تي توکي جي آهي تندخو ڪو شڪ،
زباني ڀي ذرو احوال، پنهنجي نامہ بر ڪان پڇ.

رقيبن روڪ ڪئي اهڙي، جو در بيٺي جيائون ٿي،
اندر آ ڪين، ٻاهر بيهہ، پڇو ٿي تہ در ڪان پڇ.

رهن گلرخ سندي رخسار تي ڪيئن عرق جا قطرا،
اهو احوال 'بلبل' زار، گل جي برگِ تر ڪان پڇ.

آءُ ہرین، ہرت جو پیار قدح،
پُر ڪري، اچ تہ ڏاڍو ڏيار قدح.

جامِ جانب جو طور، غور ڏسي،
ٿو ڪري، اچ فلڪ، نثار، قدح.

خوب مستن جي خوشدلي ٿو ڪري،
خوبرو جي ھٹان، خمار، قدح.

رند مشرب، خطاب سان خضري،
ٿو رکي، دست ۾، تيار، قدح.

بخدا، باخدا ٿئي مشينوش،
جو پئي ان کان پنج بار، قدح.

بزم ۾ بيدلن جي ڪين ٿئي،
چشم ميگون جو برقرار، قدح.

پياس وارن کي ہرت جي، ساقي،
ايترو ڏي نہ انتظار، قدح.

گردش روزگار کان ڇا غم،
ٿو ڪري، پنھنجو ڪاروبار، قدح.

داغ لالہ جو، باغ ٿئي ”بلبل“
جو ڏئي گلعذار يار، قدح.

تن زيب، توھان جي تي ڏلي، چست قبا سرخ،
گل چاڪ گريبان ٿو رھي، غم ۾ سدا سرخ.

گلرخ جي اگر سرخ سواريءَ جو سحر ۾،
گلشن مان گذر ٿئي تہ رھي ساري صبا سرخ.

هن پنجۀ جانان مٿي، پامال ڏسي رنگ،
ٿيو پنجۀ مرجان؟ سندو، انگشت نما سرخ .
فندق جي ڏسي فن کي ٿيو، فکر هي غالب،
ڪنهن دل جي رتا رت مان ٿيا، ساڻ حنا سرخ .
مصنوعي وَلي رنگ نہ ٿئي مثل نکي متُ،
تنهن لعل لبن ساڻ ڪيو جن کي قضا، سرخ .
گل سرخ جو پردو جي پوي زلف تي هردم،
ان عڪس کان هر روز ٿين، صبح و مَسا سرخ .
لب لعل، شڪر مال، کان بوسي جي عوضَ ۾،
ڪئي عاشقِ فرهاد بہ شيرين غذا، سرخ .
محبوب جي مذهب ۾ ٿيا فرض رکيا چار،
لب سرخ، زبان سرخ، سرِ دست، دوپا سرخ .
”بلبل“ جي جنازي جي وصيت هي ڪئي گل،
ڪٿ سرخ، عطر سرخ، ڪفن سرخ، ردا سرخ .

اک قمري آهي يار جي آمد،
تي نيڪته ۾ نگار جي آمد.
بوءِ قاصد، صبا مان ٿي معلوم،
يار، مشڪِ تتار جي آمد.
بي طرح تو ڏسي، اٿس ٿيٺي،
چشمِ خون ۾ خمار جي آمد.
سروِ ساجن، جي نونهال آتي،
آهي شد مد، اثار جي آمد.

دل ۾ اڄ ولولو آئي ٿو وري،
آهي، غم جي غبار جي آمد.

سن جي هستَ تي ٿئي نہ جي هلچل،
هوند، ڪهڙي بزار جي آمد.

ٿي خوشيءَ ۾ غزل سرائي ڪر،
آئي 'بلبل' بهار جي آمد.

چنڊ ڪار ڏني وار، سج ٺ سر تي ستي اڌ،
مهتاب سندي سنهن جو آبر، زلف لٽي اڌ.

هن مسئلي پيچيده ڪيو پيچ اندر پيچ،
دل اڌ تي ٿئي، چوٽي جو وَر ڏئي ٿو وٽي اڌ.

محبوب سندو، ناز بہ اعجاز سراسر،
ابروءَ جي اشاري سان، قمر دل جو ڪٽي اڌ.

هن تير نگهہ ڪان جو سندم نيم رهي جان،
بوسي جي بها سان ڪو پلي، جان جو ستي اڌ.

هن خوبرو جو خواب ۾ ڪئي نيم نگاهي،
جادوءَ جي جبر سان ويو، دل جو جهٽي اڌ.

اڄ باغبان، مضمون سندي آه و فغان تي،
'بلبل' ڪي ڏنو، بابِ گلستان جو پٽي اڌ.

الف جي ماڙي اندر ۾ پنهنجي آڏِ،
پنج طبقا، پڙ ڪري، پوءِ لوءِ لڏِ.

تون نفي اثبات ڪي اثبات ڪر،
"لا" جي "لا" سان، "لا" سندي سڀ لات چڏِ.

منهن رکي سوني آتي، موجود ٿي،
ساھ کي سوکھو کري، ساجن کي سڏ.

دم تنهين ٿي، دم کنان بيدم ادا،
ماسوا الله وارا سڀ محلات مڏ.

بي وجوديءَ سان حاصل ٿئي شهود،
هن هئڻ سان کين گڏجي هوت، هڏ.

هن جهان فانيءَ جي ”بلبل“ باغ ۾،
دل دنيا جي گلرخن سان کيم گڏ.

هن چست، فسون ساز سان کنهن جو نه چلي منڊ،
جو چشم جي جادوءَ سان جادوءَ جدو جهلي سڊ.

هن وار سندي سار کي لکن وار کٿي مار،
گوگي جي گروءَ جو نه هنومان جو هلي منڊ.

هي نانگ نه کنهن ڏانگ جي ڏهکارکان ڏرندو،
افعي، نکو اژدر سندي جوکيءَ جو جهلي منڊ.

سو تال، جي جيهال کري، دشت و جبل ۾،
هن مار کي سو وار نه مرليءَ جو سلي منڊ.

جنهن ريت، هنر جيت، سان هي زلف ٿئي زير،
سو سامري ساحر ٿو صحي کين سلي منڊ.

شب تار، گلِ شمع چيو، تار کي ڏسندي،
ڏس کئن تو هنيون، ”بلبل“ بي پر، هي بلي منڊ.

ڪجي نہ پست پين سان، اي يار پيارا ڏاڍ،
ڪِ سمجھہ سرنديءَ وارا، هلن نہ سارا ڏاڍ.

تون سچ چئين ٿو، ڪنهن کي نٿو ستائين، پر
سجن ٿا، زلف مسلسل سندا، اشارا ڏاڍ.

جواب ڏس تہ مٺو چاهہ، منهنجي رشڪ ڪليم،
اهو تہ: ”نيٺ ڪندا سائين ناز وارا ڏاڍ.“

هي ڇا مجال، سچو جڻ چوي: ”ائين ناهي!“
ڏيکاري ڏينهن ڏٺي جو ٿو ترت، تارا ڏاڍ.

هجي جي هڪڙو ڪو ڏاڍو تہ آن کي منهن بہ ڏجي،
هي ڪن ٿا زلف، زبر، نيڻ جا نظارا، ڏاڍ.

سري ٿي ڪينڪي ساعت، جنين جي جانب ري،
سهن ٿا سيئي، ڏسي ور، وري ويچارا ڏاڍ.

ڪرين ٿو ڪلڪل، بيهودو، غصو، ”بلبل“ سان،
ڪ ڍچ خدا ڪان، اي خوشرو نہ ڪر خدارا، ڏاڍ.

لب شير شڪر، قند تہ تنهنجو دهن لذيذ،
هن باغِ سراپاءِ ۾ تہ سيبِ ذَقن لذيذ.

ڇا ڇا نہ چوان، شير و شڪر، ماکي ڪِ مصري،
مطلب تہ مٺو آهين، ۽ سارو بدن لذيذ.

آهي نہ مٺو خاص فقط جسم سندءِ، پر
رفتار ۽ گفتار سندو، فڪر و فن لذيذ.

شيرين سندي شوق ۾ ٿي ڪوهہ پيو ”ڪنند“،
پٿر کي بہ سمجهيو ٿي، جنهين ڪوهہ ڪن لذيذ.

ٿو غم کي غذا ڄاڻان ۽ ڏک درد دوا پڻ،
عاشق کي محبّت ۾ آهي هر محن لذيذ.
جڻن چڻن ٿي لبِ يار تي مضمون کي سوچيم،
ٿئن تئن ٿي برآمد ٿيو هي حسنِ ظن لذيذ
گلرخ جي بنا ڪين وڻي باغ ٿو "بلبل"،
جنهن ۾ نہ هجي گل سو لڳي، ڪين چمن لذيذ.

زلف تنهنجي جي آڙي آ، دل ۾ ساري راتِ، تار،
ان تصوّر ۾ ڪٽيندي وئي، تہ ڪئن ٿئي رام، مار.
سون گهٽوئي، عشق کي منّ جي اندر مخفي ڪيو،
پر روئي اکڙيون ٿيي ڪن ٿيون، عام ظاهر راز، زار.
سچ ٻچين منهنجي تہ مرضي آهي، دائمي گڏ رهون،
هاڻي اڪتي جڻن ٿئي ازروءِ مصلح، راءِ، يار.
نقد موڙي مال ودل جي سڀ تلخ تاراج ڪر،
اي چريا اڳ ۾ تہ تارج تن ۾ پنهنجي راس، سار.
هن محبّت، جانبازيءَ، جنگ جوُ، ميدان ۾،
قتل ٿي ڪيئي ڪري ويا، رڻ ۾ پنهنجا راو، وار.
هي ٿئين جي ٿول پاسي ٿيا تہ پنهنجا ڪيسَرِ چاڻ،
رک تَريءَ تلوار هردم، مرد، پنهنجي، ران، نار.
عشق گل گل بي بقا کان شوق، "بلبل" بند ڪير،
لعل وگوهر، دم غنيمت جاڻ نہ تون هين راهءَ ـ هار.

تنهنجي لباس لال کان گلنار نار، نار.
۽ زلف مشڪ بوءِ سان، مشڪ تتارَ، تار.
جنهن وقت، جوڙ توڙ سان، گلشن ۾ توگهمين،
تڏ رشڪ ساڻ ٿو رئي، گلزار، زار، زار.

منجهہ ياد سَروقد، هتي هر ويل ٿي وَهي،
هڪ نهر نيڻ نيڻ مان، خونبار، بار، بار.
ڪو ڏينهن ياد ڪر تہ سندءِ هس وفا شعار،
هاڻي ڪيا سڄڻ، ڪئين اغيار، يار، يار.
سو ڇو هجي نہ فَند ۽ ڦَندن کان فڪرمند،
جنهن جي ٿيو ٿي، مہ روئي مڪار ساڻ ڪار.
سيني ۾ خار خار نہ ڇا کان خلش ڪري،
بادم رهي ٿو، هين گُلِ بي خار ساڻ خار.
پيغامِ غير، صحتِ بي يار ڏئي صَبا،
هن طرح تي تون 'بلبلِ' بيمار کي نہ مار.

'وَنگي' دل وئين منهنجي ولِ ساڻ وَر،
ڇنان هوت، 'ڇاهون' نہ تو لئي ڇپر.
سوا تو نہ 'گدڙن' ۽ بگهڙن جا هلَ،
ڏکي هاڻ ڏونگر، 'ميٺي' ڪيم ڏر.
پنهل لئي اٿي 'پاءِ لَڪ' ۾ ليا،
'ڪري لاڙ' لوڪن ڪنان ٿيلهہ ٿر.
ستيرن، مين، ڪين ڪٺڪيو ڪڏهن،
ڏئو ننڍ، 'ڇوڪو' بہ آبل آبر.
اديون، 'ري پڙائيءَ' نہ رب جي رسان،
جبل ۾ وهائن اکيون جام، جر.
پنهون ڇام تنهنجو نہ شل غم ڏسان،
جو 'توريءَ' ڪو منهنجو نہ واهر نہ ور.
توٽي منهنجي ڏيرن ۾ ها وير وَڍَ،
نہ تن کان پيم ڪو 'ڪدو' رت ڪتر.
نہ 'بلبل' تون رکب، باغ، چوڙا، اگهہ،
خزان باد رنگي ڪو آئي نہ بر.

سوال هي جو ڪيم تہ سائين ۽ سونهين،
تـو دلـربـا ڪـي گـڙ بـڙ.
جـواب جـلـدي ڏنـو هـي جانان،
نـہ گهرجي پڻ تو گدا کي گڙ بڙ.

لـکيم تي اڄ رات، هي عـريضـي،
دو پشت مضمون هو طـول پيچي،
رهي تي دل ساڻ منهنجي هـردم،
توهان جي زلفِ دوتا کي گڙ بڙ.

هو گـوڙ گلشن ۾ اڄ تہ اهـڙو،
جو غنچہ غنچہ جـو بند دَم هو،
جو تنگ ِ گرميءَ کان گلبدن تي،
ڪيو تي بـنـدِ قـبـا کي گڙ بڙ.

گـذر ڪيو آهـي ڪالهہ شـايـد،
سحر جـو محبوب جي مڪان تان،
انـهـين بـڌو تـم تـہ ڏينهن سـارو،
هئي گلن سان صـبـا کي گڙ بڙ.

سـڌائـي هڪ ڏينهن، سَرِ و آزاد،
سـون کي اهـڙي ڏنـي نصيحت،
نـهـال نـازانِ حـسـن و خـوبـي،
تـي چا لـڳي بيـنـوا کي گڙ بڙ.

ڪيو هـزارن کـي شـاهِ ڪونين،
آهـنـجـي قـامـت، بـغـيـرِ سـايـہ،
انهين نـي مـعـدوم تـي رهـڻ کان،
وَڌيَ آ سايـہِ هـمـا کي گڙ بڙ.

وسيلي تانيث مان جو ابليس،
خلد گهر مان تڙايو آدم،
سبب، اهي حرڪتون ٿـي چئجن،
رهي ٿي هت پڻ هوا کي گڙ ٻڙ.

جو اهل معنيٰ، مزاج منصف،
سو منهنجي مضمون کي مڃيندو،
جو آهه حاسد، اصل کان ”بلبل“،
هجي تنهين کـي ادا کي گڙ ٻڙ.

زلف، ابرو، خال خط، جاتي هجن هي چار چيز،
قيد، قتل ۽ دام قاسي، تا سکن هي چار چيز.

حسن حضرت شاه اگيان، منجهه پلڪ انسان کان،
دين، ايمان، عقل، دل، وهلو وڃن هي چار چيز.

عشق جا جنهن جي جٺي تي، تا لڳن تنبو تڏهن،
صبر، شرم ۽ عيش، عزّت، ڪوچ ڪن، هي چار چيز.

زود رنجي ۽ تڪبّر، بيوفائي ۽ رُسڻ،
دائما، دلدار وٽ، حاضر رهن، هي چار چيز.

ٻرهه جي بازار ۾ جيڪو اچي سودو وٺڻ،
درد، زحمت، ياس، حسرت، تا ميلن، هي چار چيز.

بيقراري، دل فگاري، انتظاري، اضطراب،
مونس ۽ همراز سي، هر وقت هين، هي چار چيز.

هجر ۾ دلدار جي آهي رهڻ، اهڙيءَ طرح،
آب، نان ۽ خواب، راحت، تا پڇن، هي چار چيز.

دين وايمان، تندّرستي، آبرو، ”بلبل“ کي رَبّ،
کر عطا ان کي وسيلي پنجتن، هي چار چيز.

گردشِ گردون کان تیس، ناکام بس،
تون فقط، جاني پیارج جام بس.

مرغِ دل جي لاءِ، نو صیاد کي،
خال، داڻا، زلف آهن، دام بس.

آهہ کافي عاشقن جي قتل لئي،
ابروئي تنهنجي صنم صمصام بس.

آهي خالي خشک مغزن کي مفید،
چشم تنهنجي، روغنِ بادام بس.

هو تپ هجران، اکيئي سورَ ساڻ،
اڄ تہ سودا مان ٿيو سرسام بس.

سرو کي چئو لاهي پنهنجو لاڏ، جو
هاڻي تنهنجو مثل ٿيو آ عام بس.

واءُ جي شاید وئي موسم ڦري،
جو پرين جو آهہ ٿيو پيغام بس.

چو هٿو دم، عندليبو عشق جو،
برهہ ۾ 'بلبل' ٿيو بدنام بس.

جان آخر وئي آيو نہ هو جاني افسوس،
دل سندو دل ۾ رهيو، راز نهاني افسوس.

صبرِ ايوب کيم، گريہء يعقوب کيم،
نہ مليو، پر نہ مليو يوسف، ثاني افسوس.

مشک زلفين جون وکاڻيون ٿي اکي ٿي رَتيون،
کئي وري گول گره ان ۾ گراني افسوس.

جڏهن تصوير ۾ نڪتو نہ بريزاد جو ناز،
اٿي بيوس چيو بهزاد تہ ماني افسوس.

چو انهيءَ خيال ۾ تون خونِ جگر پيو ڪائين،
ڪير تنهنجي هي ڪندو، قدرِ معاني افسوس.

ڏسي دلبر، منهنجي ديوان ڪي گلشن ۾ چيو:
بس رکي، هيءَ رهي، 'بلبل' جي نشاني افسوس.

سودي سرور سرمد جي راس آهي ناس،
ڪل عقل ۽ قياس جي اجناس آهي ناس.

آ رشڪ درج در جي دهلي سندي دهن،
هڪ دم سو لعل، زمرد و الماس آهہ ناس.

مسهل ٿئي ٿي مغز جي، خمسہ حواس حل،
نزلہ نزول خارجِ خناس آهہ ناس.

چهڙي تنهين جي چاڙهي ٿي، عرشِ عظيم تي،
دافع بلاءِ، نافعِ وسواس آهہ ناس.

عقدہ ڪشا، حقائقِ اسرار غيب جي،
عبرت نما عجائب منجهہ ناس آهہ ناس.

قدسي صفت جو قبلو، رستو آ ذات جو،
منزل مراد، پاس ۽ انفاس آهہ ناس.

سمجهي سخن ڪي منهنجي تو سالڪ فصيح ڪو،
'بلبل' بلاغتن جي صحي پاس آهہ ناس.

سوني بهار آئي، چمن لالہ زار ڏس،
هن باغِ دل جي داغ کي اڄ نوبهار ڏس.

بوئي نسيم زلفِ سيه، مشڪبار کان،
سرسبز، سمن، سنبل و تر، تابدار ڏس.

بيدار ۽ نزار، اکين جي اميد ۾،
هن چشمِ انتظار جئن، نرگس کي يار ڏس.

ڪيو هجر ۾ اوهان جي، اي گلرو ۽ گلبدن،
گلزار بي خزان کي خزان خار ڏس.

محروم سايہ، قامتِ مجنون، مثل مدام،
تنهنجي جدائي کان هي سروَ جوئبار ڏس.

مستن کي عشق ۾ نٿو يڪجا رهي قرار،
جامِ مئي کان گردشِ، در روزگار ڏس.

اي برق سوز خرمنِ صبر و قرارِ دل
اڪ اشڪبار مان هي، گهُرَ آبدار ڏس.

انصاف شرط آهہ، عدالت ۾ عشق جي،
پنهنجي جفا ۽ منهنجي وفا، بار بار ڏس.

خاطو ۽ ناظرينِ شعراء ۾ شور پيو،
آئي چمن ۾ 'بلبل'، هو بيقرار ڏس.

روز مون کي، تنهن يگاني يار جي آهي ڪشش،
دل اندر، دلدار جي ديدار جي آهي ڪشش.

دانشہ تسبيح مان مطلب نہ منهنجو ٿيو تمام،
زاهد اڄ، زلف جي زنار جي آهي ڪشش.

هَس، گهٽائي ڏينهن، مسجد ۾ مصلّي اي ملان،
ابروئي محراب جي خمدار جي آهي ڪشش.

تا رهن، محبوب جي مصحف اندر پارا پڙهيو،
ورد ۽ اوراد ان اذڪار جي آهي ڪشش.

ڪالهه ميخاني ۾ رندن جي، ٿئي گروي رهيا،
مولويءَ جي جبه و دستار جي آهي ڪشش.

چونه دشمن ٿئي دورنگو مات ۽ مغلوب سو،
حب مون کي حيدر ڪرّار جي آهي ڪشش.

تپ" هجران ۾ وري اڄ 'بلبل' بيمار کي،
سَرو ساجن مان ثمر، آثار جي آهي ڪشش.

شه حسن مهه زنگيءَ و شهزور پس و پيش،
تا دل کي هڻن ڌاڙو ته شب چور پس و پيش.

محبوب کان مخفي نه رهي، عشق جو احوال،
جلاّ ۾ برابر آ ٿيو بلّور، پس و پيش.

ٿو سنگدلن مان جو رهي، شيشهه خاطر،
سو نيست پتجي پوندو، ٿي پور، پس و پيش.

سڀ داغِ جگر، مثل ڏيئن جي رهيا روشن،
لڳندي سا ڪڏهن آتش، بي طور، پس و پيش.

تون ميک نه مٺا سائين، ستمر جي اها عادت،
ڪنهن ڏينهن ڪندو جهيڙو اهو جور، پس و پيش.

'بلبل' ٿو لڪائين، ائين بازن کان پکيءَ دل،
هڪڙو نه ڇيو نيندئي، خونخور، پس و پيش.

چو یار کیو مون کي تو یکبار فراموش،
منهنجي ته نه ٿئي، دل کان ٿو، زنهار فراموش.

ريءَ عشق سندءِ، کفر نہ اسلام ٿو ڄاڻان،
تسبيح فراموش تہ زنار فراموش.

جنهن آهہ وساريو مون کي پرديس ۾ پريتن،
کو يار ٿئي کنهن کان نہ هيئن يار فراموش.

کجهہ ياد رهيو توکي نہ اي يار، هجر ۾،
انکار فراموش نہ اقرار فراموش.

ڄاتم تہ کندين تون دلِ بيمار جو ارمان،
پر تو نہ کيو زار هي بيمار فراموش.

"بلبل" تہ کيو کين کڏهن باغ ۾ گل گل،
گلزار فراموش نہ آزهار فراموش.

رکن ٿا کين کنهين ساڻ، سيمبر اخلاص،
جي ٻاڻ سيم بدن، تن جو سيم و زر اخلاص.

هي چند روز جو چنگو، ٿيو ٿيو نہ ٿيو،
غرض جي ياري فقط، فتنہ و شر، اخلاص.

نہ لهو و لعب جي بازيءَ ۾، مرد ٿئي مشغول،
رکي جو طفل هجي، راند ۾ نظر، اخلاص.

ڏسو تہ دور جهان جي دلين کي کيئن ميٽيو،
نہ پاءُ پاءُ نہ ٻيءَ کي سندو پسر، اخلاص.

هزار حسن انهيءَ هک حسين جي آڏو هيچ!
رهي ٿو شمس بہ شيدا، رکي قمر، اخلاص.

سيپني ماڻهو مڙن ٿا تہ بت پرست آهيان،
اٿين صحي ئي هجي، شل اهو اندر، اخلاص.

سوال شام و سحر هي سندوم تابہ لحد،
الاهي گل سان جي "بلبل" ڪري بر، اخلاص.

واعظا مون کي نہ ڪو ٿي، دين و ايمان سان غرض،
مصحفِ روشن ڏسان پيو، چاهي قرآن سان غرض.

پيا نکي دوزخ سندي درجات جا دڙڪا ڏيو،
ٿـم طلب طبقات جنّت جي نہ غلمان سان غرض.

چو مزوريءَ ۾ مرين پيو، اي ميال مهجورِ حق،
رک نہ اجرت جي پيائي، اجر و عصيان سان غرض.

گرچہ ظاهر غير شرعي بات، ظاهر ٿي ٿئي،
سمجھہ ۾ سالڪ ولن پيو، ناھہ نادان سان غرض.

نوڪ ابروءَ چي ڪيو آ، نيم بسمل پر اچان،
ڪم تمامي لاءِ آهي، تير مژگان سان غرض.

قطره قطره اشڪ بنهنجو، رشڪِ گوهر تو ٿئي،
صدق دل منهنجي کي ناهي، ابر نيسان سان غرض.

قال جو تون قال ڇڏ، پر حال جو تون حال ڪر،
جو اچا توکي آ "بلبل"، صحن بستان سان غرض.

تنهنجي نظر جي آسري، مون ڪيو وطن غلط،
آرام غلط، عيش غلط، تن، بدن غلط.

صد حيف اي پرين نہ سندءِ ڳالھہ هڪ بڙي،
وعدو غلط، وفا بہ غلط، سڀ سخن غلط.

دل جي دلال ڪالهہ جو لبَ جو ڪيو تي ذڪر،
تيو خام جوهرين ۾ عقيق يمن، غلط.

خوشبوء تار زلف جي، تاتار ۾ رسي،
ماڻهن ۾ ڏيو پڙهو تہ ٿيو مشڪ ختن غلط.

افسانئہ حيات ٻڌي، عقل همن چيو،
ليلا غلط ۽ قيس غلط، نل دمن غلط.

'بلبل' ڏٺو جو گهُور ڪري، گل بدنيءَ کي،
بستان ۾ ڪيو صفحہء برگ سمن غلط.

خط رسَڻ ساڻ، مون ڏي آيو خط،
فصلِ حسن نظر، پڄايو خط.

حلقہء مہ بہ خود ٿيو حلقہ بگوش،
جڏ پريَن ناهَہ ۾ لهايو خط.

ڪر مطالعہ انين، نہ مسلڪ ٻُڌن،
جو هُنن پيي لڪيي لڪايو خط.

آهي، منهنجو بہ ذڪر ڪو ان ۾!
ٻيلي، يارو مون کي ٻڌايو خط.

منهنجي زاري، ٻڌي تي زور ڪيليو،
هن پريءَ تي جڏهن پڙهايو خط.

هوت ورتو لفافو، جو هَٿَ ۾،
ان خوشيءَ کان نٿي سمايو خط.

گلرخن تي چيو، چمن ۾ گڏ،
اڄ تہ 'بلبل' ڏي ڪو آڏايو خط.

اڄ آهه چڙهي منهنجي، چمبر جو خدا حافظ،
پڻ دل بہ ڪٽي رخصت، دلبر جو خدا حافظ.

ڪاڪل کي سڄڻ کولي، ڪلهہ بام تي هو ويٺو،
آئي ٿي صبا چوندي، عنبر جو خدا حافظ.

زلفن ۾ ڏسي قابو، هڪ ترڪ ڏنو طعنو،
اسلام جي هيءَ حالت، ڪافر جو خدا حافظ.

هن سرو خرامان کي اڄ سير جو ٿيو سعيو،
گلشن ۾ چيو گلڙن، هر-بر جو خدا حافظ.

هو فتنہ قامت آ، هو پاڻ قيامت آ،
تون شر ڪان بچڇ اي دل، محشر جو خدا حافظ.

قسمت جي قفس هن ۾، پابند ڏسي مون کي،
گلرخ ٿي چيو، 'بلبل'، بي پر جو خدا حافظ.

جو آهہ زلف، خط و خال خوبرو ۾ حظ،
نہ آهہ سنبل گلگل جي رنگ و بو ۾ حظ.

هجي مبارڪ توکي ميان، هي باغ-بهشت،
اسان کي آهہ مليو، حسن جان جي ڪو ۾ حظ.

نہ آهہ ڪيف ڪو اهڙو ٿيو جام ڪوثر ۾،
جو آهي، پير مغان جي سٺي-سبو ۾ حظ.

چون ٿا، نينهن نيابي ڪڏهن ٿو ڪين ٿئي،
سو سچ تہ آهہ ٿيو، دلبران دوبدو ۾ حظ.

ٿو هاريان مان هنجون، قامتِ صنم کي ڏسي،
اچي ٿو سرو کي جهڙو، روانِ، جُو ۾ حظ.

نہ آيو 'بلبل' نالان کي بوستان ۾ قرار،
تہ کِسُڪ سور پڙهي، ٿيو چڪر رُفو ۾ حظ.

مون کي ڏسي کهرين ٿو تان ڏس تون گدازِ شمع،
مون کان سکي چڪي آهي، سڀ سوز و سازِ شمع.

پنهنجي اندر ۾ پاڻ ڳري ٿي، انهيءَ سبب،
ظاهر ڪري ٿي ڪين، ڪنهين ساڻ، راز شمع.

ٿي هر مثال منهنجي، اچان ٿي ڳهٽو ڳهري،
جو راتِ ٿي رُئي تہ رهي روز، باز شمع.

جي مون سان ڳڏ هلي، هو شمع رو جو منهن ڏسي،
پروانو هوند پاڻ سهي، ڪين، ناز شمع.

محفل ۾ رات يار نہ آيو ۽ سحر ٿي،
پاڻيءَ شرم ۾ غرق ٿي، آڏري ويو، قاز شمع.

'بلبل' مثال ٿي رهي، هوءَ راتِ حوض ۾،
مجلس ۾ ان سبب ٿي رهي، سرفراز شمع.

هزار سال ٿيو، هجر ۾ گذار، دريغ،
مٿي تي آيو آجل پر نہ آيو يار، دريغ.

رهيو هي نزع جي عالم ۾ هاء جان، افسوس!
قدم نگارِ صنم تي نہ ٿي نثار، دريغ.

بڌاء مون کي سڄڻ، تنهنجي، 'ها' وٺي ڪاڏي،
ڪيئي ٿي قول ۽ اقرار، بار بار دريغ.

ڪيو جو قامتِ رعنا کي مون ڏسي سجدو،
مٿن چيو تہ ڪجي، هن کي سنگسار دريغ.

کهي خيال بلندي، کهي آ حال نشيب،
انهين، عروج، نزولن ۾ ويس ٿي زار دريغ.

چمن ۾ ڪالهہ، گلن کي هٿيي، هيي چور پچور،
ٿئي نہ "بلبل" جي باغ ۾، مزار، دريغ.

فسادِ فسق ۾ گذري، هي عمر ساري حيف،
وئي نہ نفس شقيءَ کان، شرر شراري حيف.

اخير وقت ٿيو، پر مليو نہ يار عجيب،
اکين ۾ روز گذاري، هي انتظاري حيف.

شريڪِ غم ٿي رهيس، جن سندو سدا غمخوار،
انهن مان ڪنهن نہ ڪئي آه! پونواري حيف.

رهان ٿو سير بدن جي خيال ۾ سيماب،
فراقِ يار ۾ دل کي هجي، فراري حيف.

فلڪ تي آه! جو ڪرّو بيان رهيا خاموش،
اثر پذير نہ ٿي، منهنجي آه و زاري حيف.

خزان ۾ هاڻ اچن ٿا، جو خار خار نظر،
هزار حيف جو "بلبل" وئي بهاري حيف!

عشق جي آهنجن، آڙاوَن جو رکن ٿا جي وقوف،
سوز ۽ ساڙي سهي جو خوب چاڻن سي وقوف.

زلف جو اٽڪاءُ، شاني سان لهي ٿو دوستو،
دل سندي اٽڪاءُ جو بي يار ڪو آهي وقوف.

موت گهٽو دل کي لڪايو، دست بُردِ درد کان،
پر ڪٿي چوري وڃن ٿا، آهه هي جن کي وقوف.

جان جي نقدي ڏيڻ سان، جان جو ملندو سراغ،
حال تان دلڙي رکن ٿا، رهن وانگر، ري وقوف.

سيم و زر جي حبُ وارا، ڪشتگانِ سيرِ تن،
موت ڪولي ٿو ڇڏي، انجام جو تن تي وقوف.

شعر سازيءَ ۾ سياڻو ٿا سڏن، توکي اگر،
ڊول بازيءَ ۾ چون ٿا، آهه "بلبل" بي وقوف.

زلف مسلسل هڪ طرف، ريحان ۽ سنبل ٻي طرف،
ڪنڊڙا ڪاڪل هڪ طرف، ابرو سندو غل ٻي طرف.

اي صنم، انداز تنهنجي جو شهر ۾ شور هو،
غمزن جو غلغل هڪ طرف ۽ حسن جو هُل ٻي طرف.

تنهنجي رندن، سُڪر ۾ سارَهه ڪئي وردِ زبان،
مينا جي قلقل هڪ طرف، ساغر سندو مل ٻي طرف.

تنهنجي ميخاني تي ساقي، آهه عالم جي نگاهه،
مستن جي هلچل هڪ طرف، عالم جهانُ ڪُل ٻي طرف.

هن شوخ کي جو شعر جو ٿيو شوق، تا ڪينڊي ڏنو،
ديوان "گل" جو هڪ طرف، ديوان "بلبل" ٻي طرف.

جي ڪيان هڪ ذرو بيانِ فراق،
ته جلي سڀ وڃي، جهانِ فراق.

شل پوي ڪو فراق ۾ ٻه فراق،
وصل ۾ هو نه هي گمانِ فراق.

ذمون تصور ۾ تير مژگان کي،
هي رکيم دل اندر، نشان فراق.

وارَ ميرَ جا متي تي بارَ ٿيا،
هيئن کيو آهه ناتوان فراق.

زلف کلهه ڳالهه ٿي ڪئي ڪَن ۾،
وارَ سان ٿو وڏيان، زبان فراق.

ڪم ته پنهنجو، صبا مان ٿو نڪري،
تو ڪيو چيا حيا، زبان فراق.

سوز وارن جي آ وڏي ساهي،
نيٺ آخر ڪندو نيدان فراق.

سڀ هتلي تان ٻڌو، طيور چمن،
اڄ ته ”بلبل“ جو داستان فراق.

اي صبا جا پيڪ، مون سان ڪر ڀلائي ڀال هڪ،
نئين ٻڌائج نياز مان، اڄ هوت کي احوال هڪ.

چئينس: مان جهڙو ڪِ تهڙو، ته به ته تنهنجو آهيان،
گرچه مان بدڪار آهيان، نيڪ ڪو اعمال هڪ.

تون نہ مون ڪان منهن مٽائج، ڪنهن طرح منهنجا پرين،
چئو ته مائين ڪو ڪيو ٿي، تنهنجي سائل سوال هڪ.

ريءَ عذر ۽ ريءَ پڇا، هي نقد جان حاضر ڪريان،
جنس تنهنجي حسن مان، جاني ملي جي خال هڪ.

پيا ته لاڳاپا اڳيئي، مون سيني لاهي چڙيا،
بلڪ هاڻي ٿيو جدائيءَ ۾ جيئڻ جنجال هڪ.

رشتهٔ اخلاص مٿ هرڪو وجي ٿي منقطع،
مالوارن جو نہ ٿئي شل، مفت ضايع مال هڪ.
باغبان کان ٿي پڇيو 'بلبل' تہ ڪڏ ايندو بهار،
تنهن چيو، گهرجي اچان گل جي ڪُلهہ ۾ مال هڪ.

زلف نا اهڙا پرين پيچيده رک،
دل نہ منهنجي غم اندر غلطيده رک.

جي ٿئي قالين تي پڪڙي قرار،
تان ڪٿين بالين تي باليده رک.

چو گرفتارن کي گريان تو رکين،
خوبرو اهڙي نہ خو، خنديده رک.

خوردساليءَ ۾ ڪرين چو تو خلال،
هي ٿجر ڪهن پير کان پرسيده رک.

ماسوا محبوب جي پيو ڪيم ڏس،
دوست! اجهون ديده کي ناديده رک.

اي ادا، گلچين، دامن کي سنڀال،
هن چمن اجمال مان ڪُل چيده رک.

قامتِ سنجيده جو 'بلبل' مثال،
ٿي سکهي تا، سڀ سخن سنجيده رک.

جو گل بدن تي لباسِ سفيد، پهري شنگ،
ڪري ٿو، جلوهٔ فانوس ۾ سو آتش رنگ.

ٿئي ٿو چاڪ پريشان مثال ماهِ منير،
رهي ٿو عقدِ ثريا کي هار، گل کان ننگ.

شب، بدر جو بدر ڏو ٿئي بدر گهر کان،
ٿيـن هـزار ٿـا انجم نثار شمع پتنگ.

هي سنگدل جي ستر کان ٿي حجر اسود دل،
اتي نہ شکوه جو شعلو اندر، شراره سنگ.

مثال لعل لبن کـان، زبان لعل رهـي،
انهيءَ جي تنگ دهن لئي، رديف قافيو تنگ.

جهان؟ جي باغ ۾ "بلبل" کي آهي خوي مجاز،
رهي نہ گل تي سندس دل کي کا، دير درنگ.

مـردن موالين لـئـي معجون آهـہ ڀنگ،
عشرت ۽ عيش کارڻ، افزون آهـہ ڀنگ.

شجر، حيا ۽ شـاخ نظاري، نيـاز جـي،
منجهہ سبزه زار، نرگس، گلگون آهہ ڀنگ.

کونڊو تنهين جـو دائرو هفت زمين آ،
ڏنڊو تنهين جو گردش، گردون آهہ ڀنگ.

صافو تنهين جو صافيِ باطن، رهي مدام،
مصري پٺي تہ ساکي ٿي ذوالنون آهہ ڀنگ.

پنکي تنهين جي منزل، ملکوت کي رسي،
خشکي تنهين جي مقصد مجنون آهہ ڀنگ.

تنهن جي پرولي، کو تہ پروڙي، موالي مرد،
"بلبل" سندو، معانيِ مضمون آهہ ڀنگ.

نہ توسان کو هاڻي لکم لاءِ لڳ،
هتي عشق آدم کان آيو آ اڳ.

کڏي سينڌ زلفن ۾ آهي سڄڻ،
دلين جي وچڻ لاءِ ٺاهيو آ ڏڳ

نہ مون کي وڻيو آهہ تنهنجو جمال،
گواهہ ان جو سارو جهان آهہ جڳ.

ڏسي دل ٽي توکي، چو دهليءَ وڃي،
متان کو هجين تون بہ دهليءَ جو ٺڳ.

کٿي کالهہ چوري، جا تو چشم سان،
سڃاتو انسِ، هاڻِ سيني ۾ سڳ.

تڏهن توکي شابس چوان شيشہ گر،
جو ٺاهين تون دل جو ڳنڍي پور پڳ.

گلستان ۾ هر گل جي خوشبوءِ آئي،
تون 'بلبل' پيو اهڙيءَ تاريءَ ۾ تڳ.

خراج هفت ولايت چتون، دهن جو آگهہ،
بهاءِ زلف نہ ٿهندي، زمين زمن جو اگهہ.

جي تار زلف جي هڪڙي پوي ترازوءَ ۾،
تہ تورَ ساڻ، خطا ٿئي، خطا ختن جو اگهہ.

خريد بوسہ لب لاءِ، جانِ صد بَر لب،
کٿي پڇي ٿو پتلا، سنگ، هت يمن جو اگهہ.

تون گلبدن ٿو کرين، کاڻِ کوڻ چومون سان،
ٿئي ٿو سيم جو تولو بہ سيم تن جو اگهہ.

ٿيي باغ ۾ ٿيي بها گل سندي ٿئي البت،
نڪي ٿو سيرُ وڪامي، چنل گلن جو اگهه.

ڪيو تو آهه جينءَ پرواز، باغ مان "بلبل"،
رهيو نه هاڻِ اهو آ، گل و چمن جو اگهه.

اٿسر ند تي ساهيان نه اوهان سان ٿو يار سگ،
هيٺي جو هر هم، ڪي لڳي ناگوار سگ.

چشمن هلايو، قافلو، اشڪن جو زلف ڏي،
جن جو لڳو آ آتش دريا جي پار سگ.

مون جو سڏايو، هن جي غلامن سندو غلام،
ڪاوڙجي ڪن چيو ته: آهو ناهه، ڪار سگ.

دل اڄ حبيب ساڻ، ڪري وئي سپرد خويش،
سائش چيو ته "وجهه نه اسان تي هي بار سگ."

خويشن جي ذڪر ساڻ، خوشي جي ڪٿي ڪريان،
داريا چون ته تنهنجو اهو آهه دارَ سگ.

دنيا ۾ ڏس ته ڪهڙي، عزيز آهه دل اندر،
'بلبل' فقط ڳنائي سکهيو، سوَ هزار سگ.

وقت نازڪ ٿيي، سگهو خوب خبردار ٿي هل،
هان سکي، "اير"، لکي، 'ايل' ۾ هشيار ٿي هل.

جي ڪندين ڪين تون انگلش ڪي ادا ياد ته پوءِ،
ڇڏي واداري ڪي، بيهودو ۽ بيڪار ٿي هل.

اڄ ۾ ڇي ڪونه، سوا پاس، جدول ۽ پيسي،
جي اهي پٽي نه ٿي موجود، تان سردار ٿي هل.

علم عربيءَ ۾ ڪيئي، عمر اجائي ضايع،
جي پڙهيئي پارسي پو، ڪمتر و ڪوتار ٿي هل.
هن زماني ۾ ٿيو زور جنهين ڳالهه جو اڄ،
وٺ اها واٽ، اگين بات ڪان بيزار ٿي هل.
جي ٿو چاهين تہ معزّز ٿي رهين دنيا ۾،
ڪوٽ، پتلون ڪري، ڊيل جي رفتار ٿي هل.
ڏي سڄاڻپ ڪي چڏي، پٺو نہ رکج پاتين جو،
زال ڏاري جي رکين گهر، تہ پلا ڏار ٿي هل.
عشق عالم جو ڪري سيرُ جي مالڪ سالم،
شيخي شوخي ڪي ڇڏي ناڪس و نادار ٿي هل.
ڳل وصلت جو ولين واس تہ تون اي هَوَسي،
باغ ۾ حسن سندي 'بلبل' بيمار ٿي هل.

غرض هو ڪنهين جو شباب اوّل اوّل،
رهيو ڪين سو ڪامياب اوّل اوّل.
ڪٽي عمر ساري، سيه ڪارين ۾،
خضاب آخر آخر، شباب اوّل اوّل.
تسلّي ڏئي، پوءِ مارين ٿو مسڪين،
هي لازم ٿيو، عالي جناب اوّل اوّل.
نہ معلوم چا ٿئي، گزڪہ رفتہ رفتہ،
ڪيو مٿي جو دل ڪي ڪباب اوّل اوّل.
رهيو عاشقن ڪان، رهيو عاشقن تي،
عتاب آخر آخر، حجاب اوّل اوّل.

ملیو شرع کان "شین" ۽ "راب" گهر کان،
مرڪب ٿیو هئن، "شراب" اوّل اوّل.

خدا کان اوهان، ۽ اوهان کان گهرون دل،
سخي آ، جو ڏيندو جواب، اوّل اوّل.

رهي برهه جي باغ ۾ تو اي "بلبل"،
خزان آخر، گلاب اوّل اوّل.

دور بتسر سان ڏکيو گلفام، غم،
برگِ گل تي مفت ٿي بدنام، نم.

اج به شايد شوخ مان شب وصل ۾،
ڪامُوَر ٿيندو تـه پـڻ ناڪام، ڪم.

ڪئن خوشي ۽ خورمي، حاصل ٿئي،
ڏس ٿـا پهچن روز پيا پيغام، غم.

زلف-عارض، خال، خط، دندان، لب،
هي مـڙيئـي ٿـا چـون اقسام، سم.

جستجوئي يار، آهو چشم ۾،
روح ۽ دل کان ٿيو آرام، رم.

دل صفا ڪر، يادگيريءَ يارَ ۾،
ڇا رکين، پرواهه "بلبل"، جام-جم.

تو نه ڀاڙيو جي پرين، انجام، جام،
زلف پياريو زهر تلخ آ شام، شام.

گنج تنهنجي حسن تي، هين مـوءِ مار،
ڪئن ڪري پورو هي دل، ناڪام، ڪام.

سون گهڻو آندو عمل، تسخير ۾،
ڪين ٿيو سو ڪين دل آرام، رام.

مان رهيس محروم هڪڙو دوستو،
ڪلهه ته اغيارن تي هو انعام، عام.

حسن ۾ تون شهرهٔ آفاق ٿي،
بيوفائيءَ ۾ ڪيئي بدنام، نام.

باغ ۾ 'بلبل' ڪي منجهه، عهدِ بهار،
ٿا وجهن هر روز، گل اندام، دام.

تون رک هميشه 'رو ٻيو'، ان رمز راز ۾،
"آدي" اٿي تون مڙ ٻيو، ان سوز و ساز ۾.

ڪنهن دام دلربا ۾ نه ٿئي 'پا ولي' تو بند،
ڦاسن 'پيا ني' مکس انهيءَ شهد آز ۾.

'آني' تي ماڪيان ٿي وهي، گنج تي بخل،
هلندي 'نکي' جي ٿورَ ڇا پرواز، باز ۾.

سک تون سدائين عادتون، عجز و فروتني،
پرچي ٿو 'ٻئي سو' عاجزي، زاري، نياز ۾.

ڪج تون "ڪسيري" جيڏو نه ڪو فڪر اي فهيم،
پرواهه بيش و ڪم نه نشيب و فراز ۾.

'پا ئي' نه ڪا خبر هئي، 'بلبل' جي قيد کان،
وجهندي ڪا آئي دامن، دور و دراز ۾.

پورو وفا ۾ يار نہ اڄڪلهہ آدا ڏٺم،
جو ڪجهہ ڏٺم، غرض سو غرض آشنا ڏٺم.

هڪ يار غمگسار وفاڪيش ٿو رهي،
يڪسان ڪمال قرب ۾، در روقفا ڏٺم.

بيگانہ خواهہ خويش اقارب سين اندر،
بيٺي سندو بٺاهُ، سچو برملا ڏٺم.

مخلوق ساري، عالمِ مغلوب عشق جي،
پر ان ڪان زرجو زورو زبر، جابجا ڏٺم.

جئن ڪاغذي گلن ۾ نہ بو-باس ٿي رهي،
بلڪل نہ گلرخن ڪي تئين باوفا ڏٺم.

هن بحرِ عشقِ اوجِ محبّت جي موج ڪان
چا چا نہ زور شور ۽ جورو جفا ڏٺم.

معمول هن جهانُ سندو مشهور آ مثال،
’بلبل‘ جي دل ڪي صبر، نہ گل ڪي وفا ڏٺم.

مرد ٿيا مڪار، چئو ڪهڙي چيم!
ڪي رنون ٿيون خوار، چئو ڪهڙي چيم!

جاڪٽ ۽ پتلون پايو دوستو،
جي ٿيو سرڪار، چئو......

جنهن پراڻي وضع ڪي بدلي ڇڏيو،
سو ٿيو ناڪار، چئو......

فخر جي حاصل ڪيو سيني مٿان،
ٿيو ولايت تيار، چئو......

جي اچا صاحب، سڌايو 'سنڌ' ۾،
تان رهو هوشيار، چئو......
چرٽ کي هر وقت چايون وات ۾،
سينڌ جو سنگار، چئو......
ڪر مهون مضبوط، مٿ وڌنديون وڃن،
ڪوڙ ڏاڙهي وار، چئو......
پي براندي، خوب کائو پيا ڏڪا،
برسر بازار، چئو......
جي آئو تان، امتحان' ۾ ڪجھ ڏيو،
نہ تہ آهيو بيڪار، چئو......
جي کٽو سڌجو سياڻان تان ٿيو،
دين کان بيزار، چئو......
سير ملڪن جا ڪيو جي جاءِ تي،
تان ڏسو اخبار، چئو......

هجر ۾ نالان رهي تو بيوطن،
'بلبلِ بيمار، چئو کهڙي چيم.

گل گل جي چهچٽي ري، لکِي، ڪيئن چمن ۾ متن،
کهرجي ڏين نہ ڪالهہ، عدو دلشڪن کي ڪتن'.
مڪار ڪينِ ميل رکي، مڪر کان سواءِ،
پنجاهہ لاهي پادر تنهن پيرزن کي زن.
نازڪ بدن جي زلف جي اڄ تار تار آهِ،
غسال توکي نہ آ تہ ڏيان مان، ڪفن جو فن.

هر جا حبيب ساڻ صفا رهه، بهٔ صدق دل،
اي لبڙ ٿويا، ڏي تون لبن ۾ ٿهن کي ڀئن.

سنقار، عندليب هٿي برگِ گل تي جئن،
عاشق تهٔ گلرخن جو چمن تا چهن جو ڀئن.

بستانِ دوجهان ۾ اي 'بلبل' بتهرطرح،
سونپيج تون پنهنجو پاڻ کٿي، پنجتن کي تن.

جنهن نظارو ڪيو سنده عينين،
چو سڏائي نهٔ حاجي الحرمين.

کهڙي مان بينوا، بهاءِ کيان،
آهي قربان زلف تان ڪونين.

قاب قوسين، يا هلالِ دو عيد،
جي ڀٽي نوڪدار، هن نجدين.

آب ڪوثر جي سلسبيل چون،
آهي شايد آها اندر شفتين.

زود زائل ٿئي، سياهي دل،
جي تهٔ عارض سندا ڏسان، قمرين.

رهج بيغم، حساب ڪان 'بلبل'،
تنهنجا، حاميءِ حشر، ٿيا حسنين.

عارض ڪان تنهنجي، شمع، شبستان ۾ شرمگين،
حور و پري بهٔ خلدِ پرستان ۾ شرمگين.

زلفن ڪان تنهنجي مشڪِ ختا ۾ پيو خلل،
سنبل جو پيچ پيچ ٿيو ريحان ۾ شرمگين.

ابرو بہ ڏس، فلڪ تي ڪيو جلوهٔ هلال،
تلوار تيز ان ڪان ٿي، ايران ۾ شرمگين.
چشم و لب و دهن ڪان ٿيا قول شرمسار،
بادام، ڏاڙهون، پستہ خراسان ۾ شرمگين.
قد لاءِ مون ڪي مصرع موزون نٿي ملي،
الفاظ الف ٿي چڪا، ديوان ۾ شرمگين.
انداز ناز ساڻ، خرامان ٿو تون ٿلين،
رفتار ڪان ٿي ڪبڪ بہ بستان ۾ شرمگين.
جوين جي تنهنجي هاڪ هلي جان جهان ۾،
ٻڌندي ڪري پيو، يوسفِ ڪنعان ۾ شرمگين.
'بلبل' صدائي سوز، ماٺڙ مان تنهنجي سڀ،
ٿيا مرغ هم صفير خوش الحان ۾ شرمگين.

'ڪراچي' سون وٽ پيارا، تون وري پنهنجو وٺاڻ،
آهه تہ هيڪر، هوت منِ 'هي، در ٿئي آباد' هاڻ.

مارئيءَ کي ٿي ڇيو مارن ڇڏي پنهنجو ملير،
ٿي وسائين 'ڪوٽ، ڙي' توکان پئلي ويڙا هي ياڻ.

ان ڇوايو تن کي، مان هت "جنگ-شاهي" ۾ جهليس،
ڪٿي وساريندس اديون 'سي-وڻ' ڏيو جن جا اُجاڻ.

جي سڏائين 'مير' ۽ 'دولت' ۾ 'پڙ' ٿو پاڻ کي،
'سا، ڪَرو' ڙ جو ڪيان، مت ڪيم ان جي سيم ساڻ.

آهه تہ ياتيان ٿي عمر 'دادو' سو توکي دين جو،
ڪين 'ياڻن' ڪان 'لڪي' ڪا هئن ٿئي منجهہ طلب تاڻ.

ڪو 'سکر' توکي نتو سمجهائي، تون چا ٿو ڪرين،
اهڙو 'رڪ' رهزن نٿي موٺاءِ پنوهاري جو پاڻ.

'لاڏڪائي' پنهنجي اندي مال تي تون ڪيم ڪر،
بي 'بقا-پر' آ بقا نا آشنا، تون دل ۾ چاڻ.

شوق شاهي ۽ شڪارن ۾ نہ، پَرُ مغزي رکج،
هي 'ڳڙهي' 'ماڙي'، محل سڀ بي بقا آهن، سڃاڻ.

اڄ صبا جي هيڪ سان سڪ سوز، دل 'ہ هڙ' ہدي،
گل جي خدمت ۾ تون 'بلبل' هن امانت کي اماڻ.

ڪيئن سکئين تون يارَ هي دلڙي کَسڻ،
زلف ۾ قابو ڪرّي، آجا ہَدڻ.

آهي آهين، خاطرِ عشاق لاءِ،
سنگدل پڻ سنگ مقناطيس جڻ.

ڪين مائل ٿئي، ڪڏهن ٿي موم تي،
ڪنهن پهڻ سان تنهن پريءَ جي دل پهڻ.

اک ۽ دل، استاد ابرو برق لئي،
هن سبق ورتو وسڻ ۽ هَڻڻ تپڻ.

عيش دنيا جا ہ ڏس، سڀ مون ڪيا،
هاڻ ڪم آهي، ٿيو اخبارون لکڻ.

جنهن چمن سان آشيانو تو چڏيو،
سو وسي، 'بلبل' نہ بستان جو اگڻ.

بهار آئي ڦليا گل ڦل، آها، هاها، آهو، هُوهُو!
ڪليا هرجا سمن سنبل، آها ها ها...

ڏسو نرگس عجب نسرين، رياحين برگ ياسمين،
سونهن ٿا سروَ تي صلصل، اها، ها ها...

ٿيا مرغ چمن نالان، رهيا گل ڦل سڀئي حيران،
اٿيو غوغا، اهو غلغل، اها ها ها...

ڪڍي اڄ صد زبان سوسن، سوين سورج ٿيا روشن،
هلڻو هڪار جو هَل هَل، اها، ها ها...

رَباب و چنگ، مطرب، مئي، صنم، ساقي ۽ ٻي سڀ شئي،
صراحيءَ جي صدا قلقل، اها، ها ها...

ڪري ٿو نغمه پردازي، سچي سيکَ جي سخن سازي،
برهه جي باغ ۾ 'بلبل' اها، ها ها، اهو، هو، هو.

سڄ چئو پرين اوهان کي، هي پنڌ ڏور ڇا هو،
مون کان ڪڏهن ڇڻ جو پيو دل ۾ پور ڇا هو.

بيوَجهه تو ڪئي آ، هن ريت بيوفائي،
دل ۾ ته ٿي تون قاضي، منهنجو قصور ڇا هو.

ڇو ٿو تڙين تڏي کان، پنهنجي پرين پيارا،
در تي پيو رهي ها، هڪڙو مزور ڇا هو.

حق ڳالهه جي ڪجي ٿي، سوي ادب رهي ٿو،
هو حسن تنهنجو ڪافي، مئه جو ضرور ڇا هو.

هٿ جي رکي رکڻ کان تنهنجي ڪمر ڏکي ٿي،
هئي اهئي! املوڪ مائين، سٽل هي ته سور ڇا هو.

مون کي سجائي، چائي، وائي، پڇين ٿو نالو،
هو* پُر غماز مستي، پر هي غرور ڇا هو.

"بلبل" هي طرز تازي، جا تو سخن ۾ آندي،
سا سڀ مٺي سجڻ ٿي، وه وه سرور ڇا هو.

عالم سڄي ۾ اڄ ٿو ڏسان، عيش عيد جو،
عشاق کي آ عزم ٿيو، دلبر ديد جو.

بي ديد، تنهنجي عيد، نہ ساعت سعيد چاڻ،
رک اشتياق روح ۾ روزِ وعيد جو.

بازر برهہ ۾ سور جو سودو سو ڪيئن وئن،
ٿيو خام خيال جن کي خوشي ۽ خريد جو.

پوشاڪ کهڙي پهرن، وهنجن سي ڪيئن وڊيل،
تڪفين، غسل ناهہ ڪو نازِ شهيد جو.

آهي اثين رقيب جي عاشق سان رد-بدل،
آلِ عبا سان هو جيئن جهيڙو يزيد جو.

گل گل گريبان چاڪ ٿو "بلبل" ڪري تڏهن،
دفتر جڏهن ڏسي ٿو سندءِ دل دريد جو.

ڏس چرخ رنگ چرخ تي خنجر هلال جو،
شاهِ شهيد لاءِ، شفق خون خصال جو.

هي قطره قطره مطر جا موڪا نہ مينهن چاڻ،
ماتم ڪري ٿو، ابر روئي، هن مقال جو.

سمجهين سدا رهي ڇو، سيہ پوش هي سپهر،
واقف هو ڪربلا جي وقوعن ڪمال جو.

سینو فلک جو باغ ستارن سان سربسر،
مه، مهر، کم ۽ کاست ۾، هر ماه، سال جو.

حسنین جي فراق کان هر شب زمین تي،
شبنم بچشم، لڙک لڙي ٿو ليال جو.

هر سبزه نبات تاسف کان سبز رنگ،
هر لالي، داغ داغ، دليل آهه دال جو.

اخلاص پنجتن جو تخلص کان کيئن ٿئي،
ظاهر زبان ساڻ کين خامن خيال جو.

آل علي جو عشق، ائين آهه مون ۾ حل،
باطن، عيان ۾ بوءِ جئين گل-مثال جو.

باطن ۾ گر هو قرب تسلسل کمال جو،
ظاهر ۾ دشت کربل، تزلزل، زوال جو.

جئن کيو نه جان نثارن، تيغن کان آت دريغ،
تئن تئن مثان نه سانگو هو، سير جو نه سال جو.

نج تون صبا، تراب قدم، بوتراب لاءِ،
جاروب کن جي هوند، هي "بلبل" جي بال جو.

هلچل ۾ چار-پنجان، جي وڌ نه پنج ٿيندو،
پيو گهرڙ گهائون جي وٽ، ڳڌ ڏوڙ گنج ٿيندو.

وسعت نه ڏيو هوس کي اي نوجوان نينگر،
هن پير پشت خم کي، رهڙيو ته رنج ٿيندو.

زرگر ٿو زر کي چاٽي، جوهر کي جوهري ٿو،
چا ڪاچ خزَف، سگن جو گندم، برنج ٿيندو.

مر هو هلن هوا تي، جنهن دم اٿيا موالي،
بوراق تن جو بابا، ساجهرئي منج ٿيندو.

شرفا جي شوق ڪارڻ، سارو هي ڇهڇٽو آ
صفرا ڪي سودمند پي شربت شڪنج ٿيندو.

لک وار جي لڏي پيو، رفتار ۾ ريسارو،
'بلبل' هي ڪانٺ ڪارو هرگز نہ هنج ٿيندو.

نيچري فن ۾ ڏيکاريان ٿو نئون فن پنهنجو،
خوب ٽرڙاٽ ۽ بٽرڙاٽ سان فيشن پنهنجو.

ڇا اوهان چاٺو ٿا اي يار، مان 'سنڌي' آهيان،
خاص لنڊن سان آ ناتو ٿيو نيشن پنهنجو.

مور ماني نہ وٺي ۽ نہ ڪو مذهب ۾ مزو،
حسن ليڊين جو آهي روز ۽ ريشن پنهنجو.

شال لنڊن ۾ وڃي عمر گذاريون البت،
پرمننٽ، آهہ، اهوئي تہ اسٽيشن پنهنجو.

ڪِل ڪِاڙهن جا هلي ٿيون اتي نوڪر، ايٿن ئي،
بندگي آهہ انهن جي ويسر اهشن پنهنجو.

سڪياسون، ڪنهن سبب 'مائي ڊير اي سر' تہ ڇا ٿي پيو،
ڪٿي ماٺهوءَ سڏايو موج ڪان مستر تہ ڇا ٿي پيو.

ٿئي ڪنهن جي چوڻ سان ڪين ٿو بد، نيڪ ڪو قاضي،
پلي ڪوئين ڪاوڙ مان رکيو ڪافر، تہ ڇا ٿي پيو.

سکن ٿا جئن ملا، متسلا، شريعت جا اسان اهڙا،
پڙهياسون قاعدا، پوڄي مليو پاور، تہ ڇا ٿي پيو.

لقب آهن، اهي ڇڙ دين جا، حاجي، ملا، قاضي،
ٿياسون تشن اسين، عهدن ۾ ڪر-ميجر ته ڇا ٿي پيو.

سڄائيج ويس، ڪوٽ وار، ٻيا پتلون ڇا پروا!
صفائيءَ ڪاڻ جي هٿ ۾ ڪنيم ڪاڳر ته ڇا ٿي پيو.

جئين ٻجو، تئين ٻجو، مگر حاصل ڪيو سانسي،
لکن جي منهن، منٽي تي، چار-پنج پادر ته ڇا ٿي پيو.

رهي پُرمغز تو هردم گلن جي بُوءِ-بلاغت ڪان،
ٿيو 'بلبل' اگرچ بيوطن، بي زر ته ڇا ٿي پيو.

ادا خوب دنيا ڪي ڪائو ڪمايو،
پٺو پول، آخر سندو دل تان لاهيو.

رکو دين، مذهب سان هرگز نه رايو،
سڀن جا مسالا، ميساري مٽايو.

پڙهو انگريزي، ڪيو اوج اعليٰ،
وٺي خوب عهدا، حڪومت هلايو.

وهارڻ، اٿارڻ، ڪيو انگلش سان،
هلائي پٽن ڪي لنڊن ۾ پڙهايو.

وٺي فيمليون پنهنجون، فرصت سان ٻاهر،
سدا سير ڪارڻ، بڪين ۾ بٺايو.

حيا لڄ ڪان هردم ڪيو پنهنجو پاسو،
ڏري مال بينڪن ۾ پيسا بچايو.

ٻئي جج پنهنجون جيوريون پيا جوڙيو،
هٿي سُولو، انصاف اصلي آڏايو.

عدل ہي ريا سان، رکو ڪين ياري،
وڪيلو، وڙو، خوب خرچو، کنايو.

ولي چار ڪوڙا، شتابيءَ سان شاهد،
ڏيو جلد فتوا، کنيو ڪنهن، هرّايو.

ڪيو ڪوڙ، پر سچ جي ڪوشش نہ ڪائي،
لکيو هڪ تہ تنهن کي پڙهي ہي ٻُڌايو.

ڏيو ڪن نہ ڪنهن کي، جي پونڪن ٿا ڪُتا،
اوهان پنهنجي 'بلبل'، پيا پٽر آڙايو.

يار اکيان تون روز رو، تازه بہ تازه، نو بہ نو،
مٽن ملئي ڪو ڦٽ بجو، تازه بہ تازه، نو بہ نو،

ٽانڊي ۽ ٽوہيءَ جي ٽهل، ڪر پيو سجڻ جي هر مهل،
نيوڙي پيو ٿاهہ، نڙ ۽ ڳو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

روز گذار، سار ۾، ٽُڪَ ٽڙاڪَ گار ۾،
وٽ پيو سوچڙن سڙو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

گهر، زمين ۽ مال ضبط، ڇڏ نہ راڳ رنگ ربط،
شوق تون رک شراب جو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

جي نہ رکين ٿو زور و زر، برهہ بزار ڪيم ڪر،
هيت تہ گهرجي روڪ ٿو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

روز تنهين جو هي سٽتل، ڪنهن ڪوڙهو ڪو مت منجهيل،
شال، اچي گراڪ ڪو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

جي نہ اچي ڪين 'بلبلان'، ڪين ٿئي پو گلگلان،
روز چمن ۾ چهچٽو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

هئي هئي! ميسنؔ اسان کي تہ مسٽر بنايو آھ،
صد شڪر آ اڪِي ڪان تہ بهتر بنايو آھ.

دل کي ڏيکاري خوب، نئين چال جا مزا،
پٽلون، ڪوٽ، بوٽ جو خوگر بنايو آھ.

خرما، ٻتھ ثواب، سيون ۽ شراب پڻ،
بسڪوٽ، چاءِ، گھر ۾ تہ چمبر بنايو آھ.

دير و حرم ۾ شيخ، برھمن پيلي رھن،
يارن تہ پنھنجو لنبڻ، مندر بنايو آھ.

باجو وڄائي، ناچ جو ڪن ٿيون نشاط ۾،
صاحب کي ڏس بغل ۾ چا باندر بنايو آھ.

بي. اي. جي پاس واري کي، چانوڪريءَ جي ڪاڻ،
جت آيو جوڙ توڙ سان ٽيٽر بنايو آھ.

خط ۾ لکڻ عبارت بلڪل فضول چاڻ،
چا مختصر ھي نسخو، ’ڊيرسر‘ بنايو آھ.

’بلبل‘ ملي، ترقي، ٿي تنهن کي پوليس ۾،
چالان ۾ جو پرَ کي ڪبوتر بنايو آھ.

مجلس جي سونهن سوپ ۽ سينگار آھ حقو،
وحشت ۾ غمزدن جو غمخوار آھ حقو.

ٻڙبڙ ڪيون پيو دل کي، بهلائي ساڻ باتين،
داناء دل جو دلبر، دلدار آھ حقو.

ان جو تماڪ حسرت، مشڪِ خطا ختن آھ،
ٽانڊو تنهين جو غيرتِ گلنار آھ حقو.

هر وقت هو وضوءَ سان، آ غرق، غسل ۾ پڻ،
پاڻيءَ سان پاڪ پنهنجو، هر بار آهه حقو.

آ غم غلط جو نسخو، معجون مونسيءَ جي،
هر درد دک جو داروي بيمار آهه حقو.

محبوب جي ملڻ جو آهي، وڏو مسبّب،
دلبر جي دوستيءَ لئي، درڪار آهه حقو.

مجلس ۾ مئي پرستن جي مست تين مڙيئي،
با هوش تن ۾ بيشڪ، بيدار آهه حقو.

جي تازگي آ تن ۾، نڙ گوءِ، نبض جاري،
'بلبل' سندو به گويا، گفتار آهه حقو.

عشق انسان لئي اکاڙو آهي،
عقل جي وڻ ۾ چڻ کهاڙو آهه.

فوج سهڻن جي دل ڦري جهٽيٽ،
هي به هڪ دلبرن جو ڌاڙو آهه.

جا ڏي دل جو سلام تئي تا ڏي،
ساري لشڪر لڱن جو لاڙو آهه.

خرچ ڪثرت سان تئي ڪراچيءَ ۾،
موت، هر ڪنهن مڪان' جو ڀاڙو آهه.

نانره نينهن آهه نيهه ـ مر روڊ،
واه! ان ۾ امام واڙو آهه.

جو ڏسو، هت جوان مڙس، بلي!
ميڪنهين ڪي تيو سوز ساڙو آهه.

ٻـي هـوا مست، سـرد، ساموندي،
آب کـوهـن ٻـڏن جـو ٻاڙو آهه.

باغ، فرقت ۾، گل ري، 'بلبل' کي،
روز و شب، روج، رنج، راڙو آهه.

ٿي زر جي زور بازي، زر آ ته عشق ٺهه پهه،
ڪر موج، روز تازي، زر آ ته عشق ٺهه پهه.

زر جي ٿي ڪامراني، جاني مڙي پيو جاني،
سڀ ڪائي، مامي ناني، زر آ ته عشق ٺهه پهه.

زر ساڻ ڪوجهو ڪاٺو، اڪـ ۾ اهو اگهاٺو،
چـريـو بـه ٿئي سياڻو، زر آ ته عشق ٺهه پهه.

زر ساڻ عيب هـاڻـو، سهڻن انـدر سمائو،
نـَر ٿـو ٿوائي نـاڻـو، زر آ ته عشق ٺهه پهه.

زر ساڻ سيڪو ڪـَهـَرو، چاچو ۽ ياءَ چـَهرو،
قربان سـَس ۽ سـَهـُرو، زر آ ته عشق ٺهه پهه.

بازر ته جهنگ بازر، جو گهـَر ٿئي سو محضر،
بـي زر، شهر ۾ ٻادر، زر آ ته عشق ٺهه پهه.

زر ٿـي وڏائـي نالو، تـوڻـي هجي ريڏالو،
صدقو ٿئي پيو سالـو، زر آ ته عشق ٺهه پهه.

'بلبل' پـُليا جي هن ۾، سيئي رُليا سخن ۾،
دنيا جي گل چمن ۾ زر آ ته عشق ٺهه پهه.

جو ويڙهيا وارَ اڄ چڻ مشڪ ٿيو، تاتار، ته، ته، ته،
دلالن دل سندو وٺجو، اهو واپار، وه، وه، وه.

اول گهنڊي وجهي مُنهن ۾ ڪيلي جو يار متن-مهٽو،
ڏيکاري چمن جو اسرار ۽ ديوار-قهه قهه قهه.

فلڪ کي فخر آهي، چنڊ نوراني مٿي، اهڙو،
اسان جي ماهرو جو منهن سچو انوار، مه مه مه.

هلي جو يار خوش اطوار، منجهه بازار يا ٻاهر،
ٿئي هيڪار، خوشبودار مان رفتار، رَه رَه، رَه.

هو دل آرام ۽ گلفام جئن اصنام وٽ آيو،
ڪريا پيزار ۾ هر بار ڪان ڏهڪار ڏه ڏه، ڏه.

سنڌ ۾ غلغل مٿان 'بلبل' ٿين صلصل اچي صدقي،
شڪر گفتار ڪان گلگل، چمن چوڌار، چهه، چهه، چهه.

خراب دنيا اٿئي، خانهٔ خراب سندو ۽،
تو عيش نيش هٽي مال مضطراب سندو ۽.

ڪري تو صبح، معبر جي ڏک سندو تعبير،
ڏسي، ڏکيو جو ڪنهين رات، سک جو خواب سندو ۽.

چکي جو شربت وصل و وصال سو ٿئي هلاڪ،
اندر ۾ زهر، ته ٻاهر شهد شراب سندو ۽.

نه تنهنجو تشنهٔ لب، ٻر مراد پهتو سراب،
هي آب و تاب پراهون، سو سپ غراب سندو ۽.

ٻرنج، رنج ۽ ٻوڙي تو ٻوڙ، نان، زيان،
پٽلا، بلا آ ٿيو، سوخته ڪباب سندو ۽.

سندءِ عذاب سو عشرت، ۽ عشرت آهه عذاب،
عتاب خوش نہ، مخاطب ٿئي خطاب سندوءِ.

بهارِ باغ زماني ۾، غنچهءِ مقصود،
کُليو نہ 'بلبل' دل جو هي گل، گلاب سندوءِ.

ڪٿي ياد توکي پريت، پٿون يارَ هن ميٿَل تي،
سچ ٿا چون سياڻا، 'جي چِلهه اتي، سي دل تي'.

منهنجي اندر ۾ اپريو، ايئن هڪ سلو تہ سڪ جو،
سيلابِ آب جي سان، جئن گل چمي ٿو، گِل تي.

طوفان سَو طرح جا، هڪ تـو لهي، ٻيو اپـري،
ديدن سندو دوآبو، ڪيئن موجَ مستقل تي!

رهـي شمعرو تـو شاغل، سدا محفلِ طـرب ۾،
'بلبل' بـہ مشتغل آ، صـد نـالہ مشتعل تي.

سهڻا ضرور توکي، سينگار جو نہ آهي،
ريءَ زلف، دام دل لئي، ٻي تار جو نہ آهي.

جي قتل لاءِ ڪنهن جي، تون ٿو ڪشين ڪمَر کي،
ابرو اٿئي تہ، مانگو، تلوار جو نہ آهي.

اٽڪايون اکڙيون تو، پر جي هجي ڪو مقصد،
مژگن جـي مورچـي کي، پيڪار جو نہ آهي.

هن نازنين جـي قد سان، همسر نہ سَرُو ٿيندو،
جر ڪاٺ اٿڪهڙيو ڪنهن، ڪم ڪار جو نہ آهي.

مضمونؔ، سندءِ ڪمتر جو، چو موشگاف پايان،
ان ڳالهہ ۾ تفاوت، هڪ وارَ جو نہ آهي.
'بلبل' تون هاڻ بس ڪر، باريڪ بات هينءَ ڪان،
اڄ قدر، ڪوئي ڪنهن وٽ، اشعار جو نہ آهي.

اڄ وري قسمت اڏايو، منهنجي دانہ، آب کي،
عشق جي آتش جلايو، عقل جي اسباب کي.
ايتري دوري ۾ دوران جي نہ ٿي آ سرد دل،
چرخ سر نو ٿيو وري، پير، فلڪ چرخاب کي.
اشڪِ خوني جي نظاري کان نہ ٿي سيراب چشم،
موجزن ٿيو، شوقِ ديده، بحر جي گرداب کي.
'هرچہ بادا باد، ما ڪشتي درآب انداختيم'،
هي توڪّل جو آ ترهو، عشق جي ارباب کي.
باب سي ناياب ٿيا، مايوس آهيان، اي صنم،
شال، چشمن سان چمان، نئي بارگہ جي باب کي.
گردشِ هن گردگون کان، ٿيو دگرگون حالِ دل،
رشتہ وارن ۾ ڏٺم، جشن رستم و سهراب کي.
'مي روم در شوق، اڪنون، سرِ براهِ عشقِ يار'
من ميلان محبوب مدنيؑ، آل ۽ اصحاب کي.
قيد ڪيو صيّاد قابو، اڄ قفس ۾ ديد، دل،
بيوفائي گلرخن کان، 'بلبلِ' بيتاب کي.

هن سبب دل آهہ مائل، منهنجي گل گلزار تي،
باغ ۾ سارو سراپا آهي، صورت يارَ تي.
برگِ گل تي هُن لڳي ٿي، خوشنما شبنم ڀرين،
قطره قطره آب جا، ڪن زيب جئن رخسار تي.
جئن سونهن ِ ٿا پيچ سنبل ۽ سمن ريحان جا،
جئن گِرَهہ تي ڳول ٿئي، هنَ ڪاڪلِ خمدار تي.
ياد اچ آئي چمن ۾، ان جي چشمِ نيم باز،
پئي نظر جڏهين، چمن ۾، نرگسِ بيمار تي.
سَرْوَ بي سر، بَرهوا آهي سدا محوِ ثنا،
مست آ مجنون جيان، اُنَ جي قدِ هموار تي.
روح کي ٿو خوش لڳي، تنهنجو ڀرين رنگين لباس،
ان سبب رايو ڪهڙو، منهنجو رهي، گلنار تي.
پنهنجي عاشق جي عيّادت، ڪر تہ ڪڏهين اي عجيب،
فاتحہ، گل پئي پڙهن ٿا، ’بلبلِ‘ بيمار تي.

رخِ تابان کان تنهنجي، حور و غلمان، منفعل آهي،
منوّر منهن ميئي کان ماهِ تابان، منفعل آهي.
توهان جي ڪاڪلِ خمدار جي خوشبوءِ خم خم کان،
سڙي ٿو سوز ۾ سنبل ۽ ريحان منفعل آهي.
ڪرين ٿو قتل، ابروءَ جي اشاري سان، سوين عاشق،
تکائيءَ ۾ تہ تنهنجي، تيغ برّان منفعل آهي.
سياهي چشم، تنهنجي سرمہ گين جي سونهن کان ماجن،
سدائين سيِجَ ۾، آهو، بيابان منفعل آهي.

سڄڻ جي لال لب ۽ سِلڪ دندان جي صفائيءَ ڪان،
گُهَر، ياقوت، هيرو، لعل، سرجان، منفعل آهي.

توهان جي چگلائيءَ، چال جي چاليءَ ڪان اي چنچل،
ڪُهسٿان ۾ مڪر، ڪبڪِ خرامان، منفعل آهي.

پيو غلغل سخندانن ۾، تنهنجي سوز ڪان ’بلبل‘،
طرح گفتار ڪان، طوطيِ زبان‌دان، منفعل آهي.

عشق جي، عشق جي آزار جي، اهڙي تهڙي!
درد جي، دل جي ۽ دلدار جي، اهڙي تهڙي!

مفت ماڻهن کي ڏيڇارين ٿو، ڀلاڙي مُلڙو،
ها! سنڌ ۽ جبّ و دستار جي اهڙي تهڙي!

هاءِ! ڪجھ چالِ سڌاري نہ اوهان اي ’سنڌي‘،
ڪاڏي، پٽي ۽ وڏي وارَ جي اهڙي تهڙي!

جَوّ جو ڪين جان رکو، وارَ ۽ ڏاڙهي ڏاڪن،
ٽڪي، پهراڻ ۽ سلوار جي اهڙي تهڙي!

ٻاني ياڪر جو ملو ٿا، ڪِ وڙهو ٿا سَلهون،
خوش-تازي جي، خبرچار جي اهڙي تهڙي!

آهي، انگلش ۾ سندن اهل سان رغبت، الفت،
سيتَ مائٽ جي ۽ گهر ٻارَ جي اهڙي تهڙي!

هي پڙهي شعر، ملامت ۾ چون ٿا ماڻهو،
شعر جي، ’بلبلِ‘ بيمار جي اهڙي تهڙي!

متفرقات

ع

تاريخي قطعا

مخمس بر غزل خواجہ حافظ رحمةالله عليه

جنون جي جوش ۾، صحرا گهميا اٿم سارا،
نہ مست مون جيان، آهو ڦرن ٿا ويچارا،
نہ ڪوهہ اهڙا ڪي ڪانيا ٿي ڪوهڪن ڪارا،
صبا بہ لطف بگو آن غزال رعنا را،
کہ سر بہ ڪوه بيابان، تو داده اي مارا.

ڪڏهن نہ شائق پنهنجو ڪيو تو شاد اي گل،
پڄي نہ منهنجي آ من جي اها مراد اي گل،
بهار موسم ۾ تو ڪيو نہ ياد اي گل،
غرور حسن، اجازت مگر نہ داد اي گل،
کہ پرسشي نہ کني، عندليب شيدا را.

ڪڏهن نہ دلبر جاني، منيال ڪئي ڪائي،
نہ منهنجو آهہ سفر ۾ ڪو مست سودائي،
ڪري جا هاڻ ڪا محبوب مجلس آرائي،
چو باحبيب نشيني و باده پيمائي،
بياد آر، حريفان، باده پيما را.

تون روز حسن تي، دلڙيون وٺين ٿو زوراور،
ستم ۽ جور و جفا، جي پرين، ڇڏين نہ پڇر،
تون سِک ڪا عادت، مهر و وفا سندي دلبر،
بہ حسن خلق توان کرد، صيد اهل نظر،
بدام دانہ نگيرند، مرغ دانا را.

اوهان جي حسن ۾ آهي، جو زور زينت، زيب،
نہ آهي حور و پري، شمس و ماهہ ۾ لاريب،
ذرو نظر نہ اچي، تنهن ۾ قبح، ظاهر و غيب،
جز آن قدر نہ توان يافت در جمال تو عيب،
کہ خال مهر و وفائيست، روئے زيبا را.

دهن توهان جو تہ آهي، شڪّر سخن جي سرا،
لبّن تي شهد جا آهن، مگر ڪِريا قطرا،
جو بومي ساڻ پون ٿا، شهد، شڪّر جا ذرا،
"شڪّر فروش ڪہ عمرش دراز باد چرا،
تفقدّي نہ ڪند، طوطي شڪّر خارا"

الاهي ربطِ محبّت، درين خدائي نيست،
نصيب عاشقِ شيدا، بہ جز جدائي نيست،
ڪہ ڪاروبارِ بتان، غير، بيوفائي نيست،
'ندانم از چہ سبب، رنگ آشنائي نيست،
سهي قدانِ سيه چشمانِ ماه سيما را'.

ميڪيج تون 'بلبل'، نُڪتا نهفتۂ حافظ،
بهار معنيٰ جو آ، گل، شگفتۂ حافظ،
سخن جي سلڪ ۾ ڏس دُر، تون سفتۂ حافظ،
'بر آسمان چہ عجب گر ز گفتۂ "حافظ"،
سماع زهره بہ رقص آورد، مسيحا را'.

مخمس برغزل حافظ خواجہ رحمة الله عليہ

نہ حلقي زلف جي مون ڪي وڌو آ زور ڪمند،
نہ دام خط جي ڪيو بند، دانہ خال گزند،
نہ چشم تنهنجي تي، آئون چريو ٿيس هرچند،
غلام نرگس مستِ تو تاجدار انند،
خراب بادۂ لعلِ تو هوشيار انند.

ڇپايو مون تہ گهڻو، پنهنجي دل ۾ راز و نياز،
هي بار دردِ هجر ساڻ سور، سوز و گداز،
بهار حسن اوهان جي جيي بوء نازَ انداز،
ترا صبا و مرا آب ديده شد غمّاز،
و گر نہ، عاشق و معشوق راز دار انند.

اوهان جي ڪاڪل ڪمتر ڪيو، سمن نسرين،
حيا ڪان، سنبل و ريحان رکيو آ سر ٻ زمين،
جي ڳالهہ منهنجي تي، توکي نہ آهہ يار يقين،
گذارڪن چو صبا بر بنفشہ زار ببين،
کہ از تطاول زلفت چہ سوگوار انند.

نہ سرو قد تي هتي، قمري آهہ پا ٻ قفس،
نہ برگ لب تي لکين بلبلون رهن بيوس،
ڪروڙ مرغِ چمن کي، انهيءَ هوا جي هوس،
نہ من بران گلِ عارض غزل سرايم و بس،
کہ عندليب تو از هرطرف، هزار انند.

توهان جي هجر ۾ منهنجو رليو هي روح و بدن،
نہ عيش و عشرت گلشن وٽي نہ سيرِ چمن،
ضعيف، مسڪين، بي پر، بيواه ۽ بيوطن،
تو دستگير ٻ شو خضر پي خجستہ کہ من،
پياده مي روم و همرهان، سوار انند.

وڏو جو دام، محبت جو دل کي تو صياد،
رهي اوهان جو هي زندان خانہ شل آباد،
اسيرِ عشق جو "بلبل" نہ گل ڪري آزاد،
خلاص "حافظ" ازان زلف تابدار مباد،
کہ بستگانِ کمندِ تو رستگار انند.

مخمس برغزل خسرو رحمة الله عليہ

آٽيان سچ جي شعر ۾ تنهنجي سراپا سرسري،
سارهہ منڌي سوداءَ ۾، هيءَ عمر مون ويندي گري،
تہ ٻ ان منجهان، هڪڙي ذري، پوري نہ ٿي مون کان وري،
"اي چهرهٔ زيباء تو، رشکِ بتانِ آذري،
هرچند و صفت مي کنم، ليکن ازان بالاتري".

مون ساري عالم ۾ ڏٺا، سهڻا چتائي سربسر،
سڀ نازنين، ناز آفرين، نازڪ بدن، نازڪ نظر،
نقاش قدرت جا ڏٺم، نقشا سڙئي نادر مگر،
"هرگز نيامد در نظر، نقشي ز رويت خوبتر
شمسي نه دانم يا قمر، حوري نه دانم، يا پري".

جاني هلين تو اوڏ مان، لنڪي چلين تو لاڏ سان،
ساي مثل آن تو ٿيان، بي ساه، بيتاب و توان،
بيهي ته پڌ، منهنجو بيان، سائل تو مان سڪندو وتان،
"اي راحت و آرام جان، با قد" چون سرو روان،
از من مرو دامن ڪشان، ڪه آرام جان مَن بتري".

درياءَ وحدت جو وهي، دل ۾ اهو نالو ندي،
تيو ذات واحد پاڪ مان، نروار نور احمدي،
جو ذات ان ۾ گم ٿئي، سالڪ ٿئي سو سرمدي،
"من تن شدم، تو جان شدي، من تو شدم، تو من شدي،
تا کس نه گويد بعد زين، من ديگرم، تو ديگري".

جي تون مصور مور تون، لکها ڪڍين تو مه جبين،
تنهنجو مجان "ماني" تڏهن، هٿ ۾ قلم حسن آفرين،
جي تون ڪڍين، اهڙي ڪڏهن، تصوير نازڪ نازنين،
"صورتگري نقاش چين، رو صورت آئينه بين،
يا صورتي کش اين چنين، يا ترک کن صورتگري".

"بلبل" جهان جي باغ ۾، سڀ گل رهن تا بيوفا،
ان حسن جي گلزار ۾، انڪن هزارين خار ٿا،
تڙجي چمن مان تو چوي، هر مرغ دل، اي گل لقا،
"خسرو" غريب است و گدا، افتاده در شهر شما،
باشد ڪه از بهر خدا، سوئي غريبان بنگري".

تاريخي قطعا

(۱)

مادہ تاریخ طبع، از ترشیح، کلک فیض، سلک سالکِ مسالک حقیقت، مناهج معرفت، جناب رشادت مآب، مخدوم میان محمد ابراهیم صاحب مد ظله صدیقي، نقشبندي، متخلص به "خلیل"، ساکن ننگر ٺٽہ.

شکرِ حق، دیوان 'بلبل' یافت اتمامِ عجیب،
یک همین گوید غریب است آن دگر گوید عجیب.

از سرِ جان، طوطيِ طبعِ منِ اتمام او،
گفت: در باغم چہ زیبا، نغمہ های عندلیب.

(۲)

تاریخ طبع کتاب از طبع 'بلبل' شیرازِ سخنداني شهبازِ بلند پرواز اوج، واقف رموزِ خفي و جلي، جناب میرزا احمد علي صاحب، "احمد"، مالتِ انسپيڪٽر جهرک

چو شد دیوانِ "بلبل" طبع باالخیر،
ز شادي شد چمن، پر شور و غلغل.

ز هر جانب، مبارکباد گفتند،
تذرو، طوطي و قمري و بلبل.

ز هاتف، سال طبعش، جست "احمد"،
کہ بس فرّخ رسید این دستہ گل.

شکستہ پائي بوم گفت 'هاتف'،
گلستان تازه کرده طبعِ 'بلبل'.

(۳)

تاریخ از قلم اعجاز رقم، امیر جاگیر شعر عالمگیر، سلطان دلپذیر، نکته رس کنار داد۔ جناب سیّد حاجي غلام محمد شاه 'گدا' حسیني 'گدا' ساکن حیدرآباد.

در گلستانِ جهان گل باشمیمِ دلپذیر،
با لباس احمر، جلوس آورد بر اخضر سریر.

ابر نیسان، آبپاشي کرد در صحنِ چمن،
هر طرف بادِ صبا شد، در دهن جاروبگیر.

آمد فصل بهار ست اینکه مي بینم جلوس،
از گیاهِ سبز گویا فرشِ شد اخضر حریر.

آب چون سیماب از کاریز در طرفِ چمن،
پاءِ بوس هر شجر گردید، باشوقِ کثیر.

نغمه سنجانِ چمن هر یک ترنّم تازه کرد،
لیک 'بلبل' برد سبقت از همه اندر صفیر.

حبّذا 'دیوان بلبل' هم کریما نیچرل،
دائما در دهر بادا، همچو شمس الدّین منیر.

سال طبعش را چو جستم گفت: هاتف اي 'گدا'،
با سرِ الفت بگو، 'دیوان بلبل' بي نظیر.

(۴)

از: 'گدا'

زهے شمس الدین، بلبلے، خوش ترنم،
ز فکرش شد این نسخه پر لطائف.

'گدا'، با سرِ هوش، تاریخ طبعش،
شنیدم ز هاتف، "لطائف ظرائف".

۱۳۰۸ھ

(۵)

تاریخ از طبع رنگین گلچین، گلستانِ مضامین، باغبان بوستان نوامین، حضرت پیر صاحب پیرثان، رفیع الدین صاحب سرهندي، مجدّدي، نقشبندي دام برکاته، ساکن شکارپور (سنده)

سحر بہ باغ خوشي، مطربِ خجسته شعار،
غنا نمود بہرِ دنگ ونے، دف و سه بار.

چمن چمن شده ابیات گل، شگفته و سبز،
صدای لحن بر آمد ز عندلیب هزار.

هزار فاخته، طوطي و تذرو و آن جا،
چه سروِ گل چه شقائق شدند در گفتار.

بنای جشن نمودند، هر یکے ز سرور،
ز عیش شادي و فرحت، هزار تازه بهار.

دران چمن شده چون، جشن روز نوروزي،
رسید با من از عندلیب این اخبار.

که شد ز 'بلبل' خوش گوی، خوش نوا، خوش خوی،
عجیب نسخه زیبا، به طرزِ خوش اطوار.

ندیده چشمِ چنین نسخه به رمزِ عجیب،
بزیر گنبدِ مینای طارمِ دوّار.

هزار فرحت شادي به دوستان برسید،
رسید در دلِ حاسد ازین هزاران خار.

به گفت سرو به بستان، 'رفیع' مسکین را،
که سال طبع بدان، طوطے پري رخسار.

۱۳۰۸هـ

(٦)

ایضاً

آفرین شمس الدین، 'بلبل' را،
با چنین طبع و فکر و فهم نجیب،
باغ رندان بہ گفت هاتف دوش،
سال تالیف، این کتاب عجیب

(۷)

تاریخ از کلکِ جواهر سلک، غواص گوهرِ اشعار آبدار معنیٰ پرور مضمون زیبای، جناب سیّد میر میان محمد شاه صاحب حسیني، لکنوي، ساکن عامري (سنده).

چو در اخبار دیدم اشتهاری،
بہ گل جویان برآمد بس بهاری.

ز استعداد اهلِ علمِ اسلام،
بچشمِ غیر زین گل گشت خاری،

بشرطِ شعشهٔ این شمس الدین واه،
شده در 'سنده' روشن روزگاری.

بہ بستانِ بلاغت و هم فصاحت،
چو 'بلبل' کس نہ یابد آبیاری.

ترنّم هم تراهش، قابلِ دید،
نمود از نو نوائین خوش نگاری.

بہ نکتہ نکتہ چینان، نقطہ داد،
بہ برده گوئي سبقت در دیاری.

شگفتہ غنچهٔ دل بے غل و غش،
چنین گفتا بہ گلشن گلعذاری.

کریما نیچرل، «دیوان بلبل»،
بگیرد، انطباع انتشاری.

درو لطف لطائف، خوش ظرافت،
سده موجود، با نقش و نگاری.

مبارک صد مبارک باد تبریک،
بگو بر شاعرانِ خوش شعاری.

ز فرطِ شوق بس، این همین قدر،
نه از بیروُیتی آریر عاری.

چو سال طبع، دیوانش بجستم،
به گوشم مصطفای گفت باری.

شود مرغوب دلها، با سرِ گل،
ز جمز دیوان «بلبل» آشکاری.

(۸)

تاریخ از نتیجۂ افکار، عالی سلک بند گوهر آلی، سخنور بیعدیل دلفریب، صد دل، جناب آخوند میان عبدالقادر صاحب، «بیدل» مدرسہ خانگی، شکارپور (سنده)

بنگر کریما نیچرل، دیوان دلستان،
کن نقد جان نثار بدست آر رائگان.

دیوان بے نظیر کریما ست بی مثال،
مثلش نہ دید دیده دوران در جهان.

چون شمسے باد روشن، چون، این مشتهر،
از شمس الدین «بلبل» تصنیف بی گمان.

در داد مژدۂ هاتف دیشب به گوش «بیدل»،
تاریخ طبعِ او را، نامہ، غریب خوان.

(۹)

ایضاً

در کراچی، به مدرسه اسلام،
گفتگو جانبین باشد یاد.
این کریمان، به پیش 'بیدل' هم،
بے سر اندیشه، ارمغانی باد.
۱۳۰۸ھ

(۱۰)

تاريخ طبعزاد فصاحت و بلاغت، شاعر شيرين مقال نازڪ خيال، جناب مير غلام مرتضيٰ شاه صاحب 'مرتضائي' تتوي.

عجب، ديوان 'بلبل' داستان و،
طراوت ده، گل و گلزار ڪيائين.
ڏسي جهڙو رهيو، سڀ قابلن وٽ،
منجهس الفاظ عمدا، ڏس وڌائين.
اڪيان سڀ قابلن، قابل پسندن،
وڏو دادِ سخن، هن ۾ ڏنائين.
پڙهي جيڪو پچائي، سو ٿئي خوش،
ظرافت جون منجهس رمزون رکيائين.
ٿي ڪوليو 'مرتضائيءَ' سال تاريخ،
اچي پورو ٿيو، جنهن ۾ ڇپيائين.
ڏيکاريو ان کي هاتف، 'عقل اظهر'،
طبع جي دل وٺي، سن ٿي چيائين.
طلب جو سر وٺي، ڪيو سال پورو،
چيو هاتف! ولا، موتي ڪتيائين.
ٿيو مطبوع هر شاه، و گدا کي،
طبع کي 'مرتضائي' خوش رکيائين.

از میان عبدالقادر صاحب "بیدل" شکارپور

ڪتاب، نازڪ، نڪتن پريل نهاري ڏس،
منجهس ظرائف بلبل، ظرافتي جا عجيب.
ڪنهي اهو جو ڪٿن وارو، هوءَ، ڪٿ ڪولو،
آهي ڪٿن سندو، اقبال اهڙو عام نصيب.
اجا ڇپيو به نه آهي، ته سنڌ ۾ سڀڪنهن،
رکيو آ شوق مطالع سندو، بعيد و قريب.
نه آ ڪتاب، ولي، گلستانِ حڪمت آهه،
ڪري سو سير جو علم و فهم رکي تو اديب.
نه قدر ڪانگ ڪميني، نه بوم بدصورت،
ڪني آ طوطي طائوس، ناز وارو نجيب.
ڏسو جو "بيدل" تاريخ طبع تنهنجي چئي،
ڪتاب "بلبل" بيشڪ آ، وه عجيب و غريب.

تمت باالخير

الحمد للهِ، هي ڪتاب ٢۴- جمادی الاول ١٣٠٨هه مطابق ٦- جنوري ١٨٩١ع، خير سان پورو ٿيو.

نڪته چين، ناظرين جي خدمت ۾ التماس آهي، ته سڀڪو پنهنجي راءِ ۽ رياءَ کي ڇڏي، انصاف جي نظر سان هجوَ مليح، يا نو مذهبن جي تنبيهه ۽ رمز ڪناين تي عيب جوئيءَ کان برڪنار ٿي، غور فرمائين ۽ ان منجهان پند ۽ تعجب جي معنيٰ ولن ۽ آسر کي باالعڪس نتهيُ چائن، جو اهي سڀ پاپوش، رومال ۽ ويڙهيل، ڪرين مائهن ۽ زماني جي فندن، روءِ رواج تي لڳل آهن. نه ائين ته ڪي صاحب وري، هن کي سَنَد، يا مثال ۽ حجت تي ڪم آڻين، پر ان کي نيڪ نفرين سمجهي، اهڙين ڳالهين کان احتراز ڪري، دين جي رستي تي محڪم ٿين. پڙهندڙ هن مصنف مسڪين کي دعائي خير سان ياد ڪن.

مصنف

شمس الدين 'بلبل' ميهڙ

نوشته بماند سيه برسفيد   نويسنده را نيست فردا اميد

اسان جا ڪي ٻيا ڇپايل ڪتاب

۱.	اخلاق محمدي صلعم	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	۱۰-۰۰
۲.	قديم سنڌ، ان جا شهر ۽ ماڻهو	مرزا قليچ بيگ	۲۵-۰۰
۳.	ايرڪ	ڪ. و. فرار	۱۰-۰۰
۴.	جولئن هوم	ڪ. و. فرار	۱۰-۰۰
۵.	حاجي بابا اصفهاني	جيمس هورير	۱۰-۰۰
۶.	ڪليات حسين ديدڙ	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو	۱۶-۰۰
۷.	تحقيق لغات سنڌي	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو	۳۰-۰۰
۸.	تاريخ ريگستان - ۲	رائچند	۲۰-۰۰
۹.	تذڪره اميرخاني	سيد حسام الدين راشدي	۲۰-۰۰
۱۰.	هو ڏوٿي، هو ڏينهن	سيد حسام الدين راشدي	۵۰-۰۰
۱۱.	مير معصوم بکري	سيد حسام الدين راشدي	۵۰-۰۰
۱۲.	چچنامه	مخدوم امير احمد	۳۰-۰۰
۱۳.	تحفة الڪرام	مخدوم امير احمد	۳۰-۰۰
۱۴.	ٿين مصر جا پراڻا ورق	ڪئپٽن اسٽوڪ	۲۵-۰۰
۱۵.	آهي ڏينهن، آهي شينهن (جلد ۲)	پير علي محمد راشدي	۵۰-۰۰
۱۶.	آهي ڏينهن، آهي شينهن (جلد ۳)	پير علي محمد راشدي	۵۰-۰۰
۱۷.	جام جم	شمس الدين بلبل	۸-۰۰
۱۸.	مسلمان ۽ تعليم	شمس الدين بلبل	۸-۰۰
۱۹.	ڪلام بلبل	شمس الدين بلبل	۲۰-۰۰
۲۰.	ڪليات گدا	رشيد احمد لاشاري	۱۵-۰۰
۲۱.	نل دمينتي	ڪاليداس	۱۰-۰۰
۲۲.	پراڻو پارڪر	منگهارام اوجها	۶-۰۰

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،

سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس، اسٽيشن روڊ، ڄامشورو سنڌ.